

באוגוסט 1995 אסר לוקשנקה, בצו נשיאותי, להשתמש בבתי הספר בספרי לימוד שיצאו לאור לאחר 1991, וברשות המורים נותרו ספרי הלימוד מן התקופה הסובייטית בלבד. שנה לאחר מכן הורה לשנות את התאריך שבו חל יום העצמאות של רוסיה הלבנה מן ה-27 ביולי ל-3 ביולי.³ ב-3 ביולי 1944 שחררו כוחות הצבא האדום את עיר הבירה מינסק.⁴ בשנת 2003 הכניס לוקשנקה לבתי הספר ולאוניברסיטאות את מה שמכונה "אידיאולוגיית המדינה", המבוססת על האידיאולוגיה הסובייטית הישנה. את התפקיד החשוב ביותר באידיאולוגיה זו מילאה "המלחמה הפטריוטית הגדולה", כלומר המלחמה שניהלה ברית המועצות נגד גרמניה. כוחות ההתנגדות, ובמיוחד מלחמת הפרטיזנים, מאבק הגבורה של הצבא האדום והניצחון על גרמניה הפשיסטית – כל אלה זכו לחדגשה ולהערצה מיוחדת באידיאולוגיה זו. ובהמשך לכך, בסתיו 2004 הוצג נושא לימוד חדש בבתי הספר ובאוניברסיטאות: "המלחמה הפטריוטית הגדולה בהקשר של מלחמת העולם השנייה". באותה עת הופיע ספר לימוד העוסק בנושא זה, מלווה בהקדמה מאת לוקשנקה. באשר לרמתו ולאיותו של הספר, די אם נציין שבין השאר נאמר בו שבספטמבר 1939 "שחררו" כוחות הצבא האדום את מזרח פולין, בעוד שלמעשה מדובר היה בחלוקתה של פולין בין גרמניה וברית המועצות.

התודעה ההיסטורית עוצבה אפוא בתקיפות על פי התוכן והדגם הסובייטיים. תהליך זה החל כבר בתקופה הסובייטית והגיע לשלב מתקדם מאד, אך נעצר, כאמור, זמנית בין השנים 1990-1994. ברם מאז כניסתו של לוקשנקה לתפקיד ניתן להבחין במגמה זו מחדש. בין השאר ניתן לראות כיצד שוב נדחקה השפה הרוסית הלבנה מפני השפה הרוסית בכל תחומי החיים הציבוריים. הדברים הגיעו לידי כך, שבמדינה הרוסית הלבנה העצמאית מופלה השפה הרוסית הלבנה לרעה.

כפי שכבר הוזכר, יש ל"מלחמה הפטריוטית הגדולה" של ברית המועצות ולניצחון הסובייטי על גרמניה הנאצית תפקיד ראשון במעלה באידיאולוגיה של המדינה, והם היו למיתוס המכונן של רוסיה הלבנה היום. כך, למשל, הורה לוקשנקה בחוק המדינה לחגוג ב-3 ביולי 2004 את יום השנה השישים לשחרורה של עיר הבירה מינסק על ידי הצבא האדום. ביום ההוא הייתה כל רוסיה הלבנה נתונה במצב חירום, ונשיא רוסיה ואוקראינה הגיעו לביקור מיוחד. בערוצי התקשורת הממלכתיים, בבתי הספר ובמוסדות להשכלה גבוהה ציינו את ההתנגדות לכיבוש הגרמני והמאבק נגדו. ותיקי המלחמה זכו לכבוד, קבלו מדליות, ואף קיבלו מענק כספי צנוע. בטלוויזיה הממלכתית הוקרנו סרטי מלחמה סובייטיים ישנים וסרטים רוסיים חדשים, שבהם תואר המאבק נגד הפולשים הפשיסטים במונחים מיתיים.

ברוסיה הלבנה תחת שלטון לוקשנקה אין מקום לוויכוח פתוח וביקורתי על ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה. להפך: השלטונות וגם אמצעי התקשורת הממלכתיים מתנגדים בתקיפות לדעות סוטות או לקולות אחרים. מורים, היסטוריונים ועיתונאים המעזים להעמיד בסימן שאלה את הפרשנות הרשמית של מלחמת העולם השנייה – מפורטים, סופגים אימים וסובלים מדיכוי. וכותבים הנמצאים מחוץ לגבולות המדינה, המנסים להסיר את הציפוי מעל הדימוי ההיסטורי הרשמי, מוקעים בפומבי.

פולין: השחרור הסובייטי ככיבוש שני

בפולין הקומוניסטית היה ה-9 במאי אחד מימי החג הרשמיים החשובים ביותר. יום זה סימל את תבוסתו השלמה של הפשיזם הגרמני ואת ניצחונו המזהיר של העם הסובייטי – ובו גם העם הפולני. כמו כן הודגשה בו תמיד העובדה כי גם חיילים פולנים של צבא העם הפולני שנוסד זמן קצר קודם לכן, השתתפו במתקפה על ברלין שכם אחד עם חיילי הצבא האדום. עבור הקומוניסטים הפולנים,

שחרור או כיבוש: ה-8 וה-9 במאי 1945 בתרבות הזיכרון בגרמניה, פולין ורוסיה הלבנה – 60 שנה אחרי¹

בוגדאן מוסיאל

ה-8 או ה-9 במאי 1945 נמנים עם אותם תאריכים בהיסטוריה העולמית בעלי משמעות היסטורית רבה. תאריכים אלו מציינים את כניעתה של גרמניה ואת ניצחון בעלות הברית על הרייך השלישי, ניצחון שהושג ללא ספק בזכות חלקה המכריע של ברית המועצות במלחמה. ה-8 במאי נחגג בארצות הברית כיום הניצחון באירופה, ואילו בברית המועצות נחגג יום זה ב-9 במאי. לאחר שנת 1945 השתמשו השלטונות הסובייטים בניצחון הזה, בין השאר על מנת להעניק לגיטימציה לשלטונם במרכז אירופה ובמזרחה, ובפרשנות הסובייטית תוארו חיילי הצבא האדום כמשחרריהם של מדינות אלו משלטון הטרור "הפשיסטי". הפרשנות המערבית לאירועים אלה נבדלה אך במעט מזו הסובייטית, אם כי במערב הושם פחות דגש על כך שהניצחון על גרמניה הביא עמו חופש לארצות שהיו תחת הכיבוש הגרמני. במערב נטו להשתק בנימוס את הטענות על כך שבארצות מזרח אירופה ומרכזה הוחלף שלטון הטרור הגרמני בזה הסובייטי, אפשר שלא רצו להאמין בכך, והיו גם קולות – לא מעטים – שאף בירכו על כך.

אחד ההבדלים היחידים בין הפרשנות הסובייטית לפרשנות המערבית היה ביחס לתרומתן של המדינות השונות לניצחון על גרמניה: כל אחת מן המדינות, הן המדינה הסובייטית והן בעלות הברית המערביות, הבליטה את חלקה שלה והמעטה בחלקה של האחרת, בייחוד הצטיינו בכך הצרפתים, שיצרו לעצמם בזיכרון הקיבוצי תדמית של לוחמי התנגדות מנצחים במלחמת העולם השנייה, על אף שחלקם בהכניעתה של גרמניה היה למעשה סמלי בלבד.

הקונסנוס הפוליטי ההיסטורי הזה החל להתערער בארצות מזרח אירופה ומרכזה רק לאחר נפילת ברית המועצות. מאז שנת 1990 אנו עדים לתהליכים היסטוריים-פוליטיים מעניינים במרכז אירופה ובמזרחה, שדרכם מקבל האירוע ההיסטורי בן עשרות השנים פרשנות מחדשת. את הפרשנות הזאת, כלומר את האופן שבו זיכרון מלחמת העולם השנייה השתנה בשנים האחרונות, אציג בדברים הבאים בקצרה ואביא דוגמאות משלוש המדינות האלה: רוסיה הלבנה, פולין וגרמניה. כמו כן אראה כיצד אירוע היסטורי אחד משנה את ערכו, וכיצד משתנה הזיכרון הפוליטי בכל אחד מן המדינות האלה בעקבות אינטרסים לאומיים, פוליטיים ואידיאולוגיים עכשוויים.

רוסיה הלבנה: השיבה לדימויים ההיסטוריים הסובייטיים הישנים

רוסיה הלבנה היום היא מדינה חדשה, שהוקמה בשנת 1990. בין השנים 1990-1994 החלה רוסיה הלבנה בהדרגה לפנות עורף לדימויים ההיסטוריים הסובייטיים הרשמיים, שעיצבו עד אותה העת את תודעתם ההיסטורית של תושבי רוסיה הלבנה ושל שאר תושביה הסובייטים של ברית המועצות. אולם תהליך ההשתחררות המהוסס הזה נעצר עד מהרה כאשר בשנת 1994 זכה בבחירות לנשיאות ברוסיה הלבנה אלכסנדר לוקשנקה, יושב ראש קולחוז לשעבר. איש זה, שזכה לכינוי "הדיקטטור האחרון של אירופה", שלט במדינה עד לשנת 2005, ובשנה שלאחריה שב לשלטו (מרץ 2006). מיד לאחר כניסתו לתפקיד בשנת 1994 החל לוקשנקה – באמצעות צווים, תקנות ואמצעים מנהליים נוספים – לבלום את תהליך ההשתחררות ההיסטורי – פוליטי מן הדימויים ההיסטוריים הסובייטיים.²

Sahm, "Von der BSSR zur Republik Weißrußland-Belarus (1988-2001)", *Handbuch der Geschichte Weißrußlands*, 178-196.

³ ב-27 ביולי 1990 הוכרו על הקמתה של המדינה העצמאית של רוסיה הלבנה.

⁴ Sahm, "Von der BSSR", 190-193.

¹ במקור: Liberation or Occupation: 8th-9th May 1945 in the Collective Memory in Germany, Poland, and Belarus – 60 Years Later. (תרגום: זן תמיר).

² Rainer Lindner, "Weißrußland im Geschichtsbild seiner Historiker", *Handbuch der Geschichte Weißrußlands*, Dietrich Beyrau and Rainer Lindner (eds.), Göttingen 2001, 25-48; Astrid

בה בעת נשמעו בפולין קולות שטענו כי "שחרורה" של פולין על ידי הצבא האדום, לא היה שחרור אמתי כלל וכלל. זאת ועוד, אמנם כניסת הצבא האדום שמה קץ לטרור הגרמני, אולם לא הביאה עמה לפולין את החירות ואת השלום המיוחלים. להפך: הניצול ומדיניות ההשמדה הנצינל-סוציאליסטיים התחלפו בטרור ובדיכוי הקומוניסטיים. כמו כן הורה סטלין, בהסכמת מעצמות המערב, להזיז את גבולותיה של פולין כמאתיים קילומטר מערבה על חשבון גרמניה, וכך נאלצו מיליוני בני אדם לנטוש את בתיהם ואת זירותיהם ולעבור לאזורים אחרים. ההחלטה לשנות את תוואי הגבול השפיע על פולנים, אוקראינים, רוסים לבנים וגרמנים, שברחו מפני הצבא האדום, שהגיע עד אזורים המזרח, ושגורשו מאוחר יותר. הצד הגרמני הואשם כעת בטשטוש העובדות הללו. למעשה הגרמנים לא היו מודעים לכך, זאת מכיוון שלא הכירו את האירועים בפולין במהלך הכיבוש הגרמני – ויותר מכך, במהלך הכיבוש הסובייטי ולאחר "שחרור" הסובייטי – לוקה בחסר. בשאר ארצות המערב המצב מבחינה זאת היה קריטי עוד יותר. דברים אלה התקבלו בתחילה בהפתעה בקרב הציבור הפולני.

גם בפולין נשאלה השאלה מדוע בדיון הגרמני בסוגיית המגורשים ניטשש תפקידה המכריע של ברית המועצות, ולא נאמר בו כי היה תוצאה ישירה של המלחמה שבה פתחו הגרמנים. הרמז הדק הזה לחלקה של גרמניה בגירוש, עורר בגרמניה סערה, ונשמעו קולות רמים שטענו שיש בכך רצון לנקות לחלוטין את הפולנים מכל אשמה.⁹ בפולין הצביעו גם על כך שכאשר כותבים גרמנים עוסקים בנושא הפולני, חדר נעשה במיוחד בהקשר של שאלת היחסים בין פולנים ויהודיים, או בשאלת האנטישמיות הפולנית.¹⁰ הטענה הייתה שהחוקרים הגרמנים מתמקדים בנושא הזה לעתים תכופות בשל ההיסטוריה הגרמנית המיוחדת שירשו, ובודאי אפשר להבין התמקדות זו על רקע השואה. ברם, אין בכך אלא הטיה של תפיסת היחסים בין יהודים לפולנים שבסיסה הוא ההיסטוריה הגרמנית. אחת דוגמאות הבעייתיות לוויכוח שניטש בין גרמניה ופולין על מקומה של האנטישמיות, קשורה בעבודתו של היסטוריון גרמני ששמו פרנק גולצ'בסקי (Golczewski). גולצ'בסקי ביקש להראות שבצבא המולדת הפולני שלטה האנטישמיות ועל מנת להוכיח את טענתו הציג אפילו מסמכים מזויפים.¹¹ כמו כן הוסיף אמירות לדבריהם של עמיתיו הפולנים, שהחזיקו בדעות אחרות, על מנת להציגם כאנטישמים.¹²

לפולמוס בפולין סביב שאלת הגירוש הייתה גם השפעה על פתיחתו לראשונה מאז 1989 של דיון פתוח על "שחרור" הסובייטי של פולין, דיון שבו נבחנו בביקורתיות בעיקר תוצאותיו של "שחרור". בדיון נאמר שה"משחררים" הסובייטיים הנהיגו בפולין את השיטה הקומוניסטית באמצעים אלימים. כמו כן, הייתה התייחסות לכך שבעקבות התבוסה הגרמנית, הקימו בעלות הברית המערביות בגרמניה כלכלת שוק חופשית והשיבו את הדמוקרטיה על כנה, פעולות אלה לא כללו, כמובן, את הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, כלומר את מזרח גרמניה. על רקע זה חשו

⁹ Bogdan Musiał, "Unter Stalins Regie", *Frankfurter Rundschau*, June 29, 2004; Claudia Kraft, "Nicht nur Bajonette Moskaus", *Frankfurter Rundschau*, July 19, 2004.

¹⁰ Zdzisław Krasnodębski, "Polskie milczenie", *Rzeczpospolita*, June 22, 2002; Joanna Wiórkiewicz, "Zakłócone echo debaty", *Rzeczpospolita*, June 12, 2001; Joachim Trenkner, "Niemcy o sprawie Jedwabnego", *Tygodnik Powszechny* 49 (2001), 4.

¹¹ Frank Golczewski, "Die Heimatarmee und die Juden", in *Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, Bernhard Chiari (ed.), München 2003, 635-676.

¹² ראו הביקורת על המאמר: "Die Polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift*, Bernhard Chiari (ed.), München 2003, 243.

ציננה "שחרורה" של פולין על ידי הצבא האדום, גם את עלייתם לשלטון; בתעמולה הרשמית דובר על בנייתו של סדר חברתי סוציאליסטי וצודק, והניצחון על "הפשיסטים הגרמנים" היה תנאי לכך; הוא שהצדיק בעיני התעמולה הרשמית את הקשרים החזקים עם ברית המועצות, אך למעשה מדובר היה בהכפפתה המוחלטת של פולין לברית המועצות.

בהתאם לתפיסתם, הקדישו השליטים הקומוניסטיים תשומת לב רבה למאורע היסטורי זה. מדי שנה נערכו אירועים חגיגיים לציון "שחרורן" של הערים הפולניות השונות על ידי הצבא האדום, בשנים 1944-1945. ובכל מקום הוצבו אנדרטאות לזכר חיילי הצבא האדום, אנדרטאות שהיו בשנים הראשונות יעד להתקפות, ורבות מהן עודן ניצבות.

התעמולה הקומוניסטית יצרה גם אגדות מקומיות ובהן דברי שבח והלל למעשי הגבורה של הצבא האדום שנעשו במסגרת "שחרורן" של פולין. דוגמה לכך היא האגדה על הפיצוץ המתוכנן לכאורה של טירת ואוול [Wawel] בקרקוב על ידי הגרמנים, והתקפת הפתע הסובייטית שסיכלה פיצוץ זה. טירת ואוול, מקום מושבם של מלכי פולין בימי הביניים, היא אחד מן המקדשים הלאומיים החשובים ביותר בפולין. במציאות לא הייתה לגרמנים תכנית להפציץ את המקום, אולם ראוי לציון כי האגדה הזאת קיימת גם היום ועדיין מסופרת על ידי היסטוריונים.⁵

כל דברי התעמולה של המדינה והמפלגה היו מכוונים להלל את "שחרורן" הסובייטי של פולין מן הכיבוש הגרמני ואת אחוות הלוחמים הפולנית - סובייטית. אפשר לומר כי מבחינה זאת לא השתנה דבר עד שנות ה-80 של המאה שעברה. קריסת המערכת הקומוניסטית בפולין דחקה את האירועים הללו אל מאחורי הקלעים, ונושאים היסטוריים אחרים החלו לשלוט בשיח הציבורי בפולין. לאחר שנת 1989 איבד יום ה-9 במאי מחשיבותו, אם כי הפרשנות המקובלת עד אותה עת לא הועמדה באמת בסימן שאלה. אמנם מספר היסטוריונים עסקו בנושא זה, אך לא בהתלהבות יתרה. גם הפוליטיקאים והפובליציסטים הבתר-קומוניסטים היו מבחינה זאת מאופקים ומסויגים, על אף שהמשיכו לדבוק בפרשנות הקומוניסטית הישנה של ה-9 במאי 1945.⁶

מצד אחר, הפרשנות המערבית ל-8 או ה-9 במאי לא הייתה תלופה של ממש העשויה להתקבל בקרב הציבור בפולין לאחר שנת 1989, זאת כיוון שבמידה רבה הייתה קרובה לפרשנות הסובייטית הישנה. לכן לא נידונה כלל בפולין, במשך שלוש עשרה שנה, הבעיה כיצד להעריך היסטורית את ה-9 במאי, מנקודת מבט פולנית. השינוי חל רק בשנים האחרונות במהלך מה שמכונה "ויכוח הגירוש". ויכוח זה התעורר בעקבות בקשתם של מגורשים גרמנים בראשותה של אריקה שטיינבך (Steinbach) לחקים בברלין מרכז זיכרון ותיעוד להיסטוריה של המגורשים הגרמנים לאחר שנת 1945.⁷ בפולין עורר הוויכוח הזה הדים חזקים במיוחד, ורוב הפולנים הסכימו ועודם מסכימים כי יש לדחות יזמה זו. כמו כן הטילו ספק בכוונתם של יוזמי המרכז המתוכנן ותומכיו, גם מתוך החשש כי ההיסטוריה של גירוש הגרמנים תנותק מן ההקשר ההיסטורי, ובדומה לשואה תיכנס לזיכרון הקיבוצי העולמי כסיפורם של קרבנות. ואילו הפולנים יוקעו ויוצגו כפושעים, תוך התעלמות מן הקרבנות הפולנים.⁸

⁵ Leszek Mazan, "Stalin stawia wódke", *Polityka*, March 27, 2005.

⁶ ראו למשל: Andrzej Ajneke (ed.), *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, Wrocław 1998.

⁷ בספטמבר 2000 ייסד איחוד המגורשים (BdV) ביוזמת נשיאתו אריקה שטיינבך את הקרן "מרכז נד גירושיים". מטרת הקרן הנה הקמתו בברלין של מרכז זכרון ותיעוד גדול עם תערוכה קבועה שבו אמורה להיות מוצגת ההיסטוריה של גירוש הגרמנים אחרי שנת 1945.

⁸ Władysław Bartoszewski, "Przeciw wybiórczej pamięci", *Rzeczpospolita*, July 15, 2003; Zbigniew Głuza, "Wypędzeni wszystkich krajów", *ebenda*, July 20, 2003; Zdzisław Krasnodębski, "Polskie milczenie", *ebenda*, June 22, 2002; Marek Cichocki, "Ci wspaniali Europejczycy", *ebenda*, July 12, 2003. נרדף על ידי המשטר הקומוניסטי; בשנות ה-90 היה שר החוץ של פולין. זביגניב גלוזה היה ממייסדי מרכז התיעוד "כרטה" בורשה, ומנהלו. זדזיסלב קרסנודיבסקי הוא סוציולוג ופובליציסט. מארק ציחוצקי הוא פובליציסט.

הפולנים שתביעות הפיזיות של המגורשים הגרמנים, שהועלו זמן-מה בשם הצדק ההיסטורי, היו מגוחכות.¹³

הפולמוס בינואר 2005 סביב הפרשנות הפוליטית לניצחון על גרמניה וה"שחרור" של פולין על ידי הסובייטים פרץ באינטנסיביות רבה יותר מן הוויכוחים שקדמו לו. הגורם לכך הפעם היו תכניות רוסיית לקבוע בחוק את קיומן של חגיגות יום השנה השישים לניצחון על גרמניה ב-9 במאי 1945. במדינות הבלטיות ובפולין התעורר החשד כי בכך מבקש הצד הרוסי לעוות או לטשטש את היסטוריית הכיבוש של מזרח אירופה ומרכזה. זמן קצר קודם לכן פורסמו ידיעות שלפיהן התכניות כוללות גם הקמה מחדש של אנדרטאות לסטלין בכמה ערים רוסיית, ובכללן מוסקבה. בהקשר זה הופנתה תשומת הלב גם להחזרתה של תפיסת העולם הסובייטית בפוליטיקה של ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה הרוסית, שדורבנה על ידי ממשלת פוטין מזה שנים.¹⁴

עמדתן של רשויות הממשל הרוסיות איששה את החששות הללו. כך, למשל, הבהיר משרד החוץ הרוסי שהביקורת על חוזה יאלטה מפרברואר 1945, היא חטא.¹⁵ כזכור, ביאלטה נקבעה חלוקתה של אירופה לאזורי השפעה של מעצמות המערב ושל ברית המועצות. במדינות הבלטיות משמעות הדבר הייתה 45 שנות כיבוש סובייטי, ובפולין 45 שנות שלטון קומוניסטי. הזעם על ההתבטאות הזאת עוררה תדהמה בפולין, ואף הועלו ספקות האם על הנשיא הפולני לטוס ב-9 במאי למוסקבה. בדיון הציבורי הובהר כי סיומה של מלחמת העולם השנייה לא הביא כלל לפולין את השלום והחירות המיוחלים.

כיום חולך ומתגבש בפולין קונסנזוס ביחס לזיכרון הפוליטי, והערכה מחדש של "שחרור" פולין על ידי הצבא האדום. גירוש הכובשים הגרמנים מפולין והתבוסה הגרמנית שמו קץ לכיבוש הגרמני של פולין ולשלטון הטרור הגרמני, אך מדיניות השעבוד וההשמדה הגרמנית הוחלפה בדיכוי וטרור סובייטיים-קומוניסטיים. הרע במיעוטו תפס את מקומו של הרע הגדול יותר. פרשנות זו שבה ומשתקפת באמירה שהייתה פופולרית בפולין אחרי שנת 1945, גם אם השמעתה גררה ענישה חמורה מצד מנגנון הטרור הקומוניסטי: "הלוואי שתיכבש על ידי הגרמנים ותשחרר על ידי הסובייטים..." במצב זה קשה לצפות שבעתיד הקרוב יצינו בפולין את תאריך ה-8 או ה-9 במאי 1945. ואילו לפרשנות הגורסת כי מדובר בכיבוש מחודש יש יותר ויותר מקום הן בחוגי השמאל (הנשלט בידי בתר-קומוניסטים) והן בחוגי הימין השמרני, ללא הבדל משמעותי ביניהם.

גרמניה: פרשנות מחדש – מכניעה ללא תנאי לשחרור

הכניעה ללא תנאי של גרמניה בשנת 1945 נתפשה על ידי רוב הגרמנים כקטסטרופה לאומית, ולעתים אף אישית. שטחה של גרמניה נכבש על ידי כוחות האויב והרייך בן אלף השנים, שהוקם 12 שנים קודם לכן, היה לחורבות: ערים הופצצו ונהרסו עד דק, מיליוני גרמנים היו לפליטים, או נכלאו במחנות מעצר ורבים הסתתרו או שמו קץ לחייהם עקב חששם מעונש על פשעים שביצעו. במאי 1945 נראה עתידה של גרמניה ושל אזרחיה בלתי ידוע, אך בהדרגה החלו הגרמנים להתאושש מן הקטסטרופה הזאת. עם זאת סיומה של המלחמה נותר במשך שנים טראומה לאומית ואישית לגרמנים.

¹³ Bogdan Musial, "Vergessenes Polen", *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, August 1, 2004.

¹⁴ ראו למשל: Kerstin Hohm, "Wie einst im Mai", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, December 30, 2005; "Stalin-Denkmalere kehren in die Städte zurück", *Frankfurter Rundschau*, January 21, 2005; Wojciech Roszkowski, "Teraz kolnej na Jaltę", *Rzeczpospolita*, January 1, 2005; Paweł Reszka, "Jaltę znów dzieli Europę", *Rzeczpospolita*, February 17, 2005; MSZ Rosji o "wypaczeniu" *Wyników Jaltę*, February 13, 2005; oskwa broni Jaltę, "krytykuje Polskę", *Rzeczpospolita*, February 14, 2005.

¹⁵ Ralf Georg Reuth, "Sehnsucht nach Josef Stalin", *Welt am Sonntag*, May 5, 2005.

במשך עשרות שנים לא נתקבלה בגרמניה העמדה שיש לפרש את ה-8 וה-9 במאי 1945 כאירוע חיובי בהיסטוריה הגרמנית, למעט אולי ביחס לקרבנות הגרמנים של המשטר הנאצי, ואלה היו מיעוט קטן. רק במחצית שנות השמונים החלה להתקבל פרשנות פוליטית חדשה ליום הכניעה. לפי השקפה זו תבוסתו המוחלטת של הרייך השלישי הייתה התנאי המוקדם לכינונה של גרמניה הדמוקרטית החדשה, ולכן יש לתת לאותה תבוסה משמעות חיובית. ריכרד פון ויצאקר (Weizsäcker) היה מהראשונים שסברו כך, וב-8 במאי 1985, בהיותו נשיא הרפובליקה הפדראלית הגרמנית, דיבר על "נבט התקווה לעתיד טוב יותר".¹⁶

תהליך זה, כלומר שינוי הפרשנות הפוליטית של ה-8 וה-9 במאי 1945, צבר תאוצה במהלך שנות התשעים של המאה שעברה ועדיין לא הסתיים. וכיום, ששים שנה לאחר תום המלחמה, נשמעים בגרמניה הקולות הטוענים כי בשנת 1945 השתחררו הגרמנים מן השלטון הנצינול-סוציאליסטי. השמרנים והמתונים יותר טוענים כי במאי 1945 גרמניה נוצחה ושחררה כאחד. רק ימנים רדיקלים המשיכו לדבוק בפרשנות הישנה שגרסה שהתבוסה הגרמנית הייתה קטסטרופה לאומית חסרת תקדים, אולם הם לא היו מי שעיצבו את אופיו של הדיון הציבורי בגרמניה. שינוי משמעותי של יום ה-8 וה-9 במאי ליום שחרורה של גרמניה לא עבר בלי חיכוכים והוא גרר אחריו שינויי פרשנות מרחיקי לכת נוספים. כך, למשל, הועלתה בהקשר זה השאלה מדוע היה על הגרמנים להשתחרר מן הגרמנים. כדי להבין את הבעיה אפשר להביא את התחבולה הלשונית הזאת: לתיאור גרמניה של אותם ימים משמשים לחלופין הביטויים הרייך השלישי, גרמניה הנאצית, גרמניה של היטלר, המשטר הנאצי, המשטר הנצינול-סוציאליסטי, משטרו של היטלר. במילים אחרות, לא גרמנים שלטו בגרמניה, אלא נאצים, נצינול-סוציאליסטים, או היטלר וחברי כנופיותו – והגרמנים הצליחו להשתחרר משלטון הטרור הזה.

כמו כן ניתן להבחין במגמה להפריט לא רק את הממשלה הגרמנית של אותם ימים, אלא גם את מבצעי הפשע הגרמנים. כך, למשל, תוארו בדיון הציבורי מבצעי הפשע הגרמנים כ"פושעים נצינול-סוציאליסטים", "פושעי ס.ס" או "פושעים פשיסטים", "נאצים", "גסטאפו" וכיוצא באלה. בקדמת הדברים מוצגת השתייכותם הפוליטית או הממסדית, ואילו זו הקולקטיבית נשארת מאחור. אך תהליך זה לא נעצר כאן: בעיתונות הגרמנית – "שפיגל", "שטרין", "בילד" ואף בסוכנות הידיעות הגרמנית – אפשר למצוא לעתים קרובות את המושגים "מחנה פולני", "מחנה מוות פולני", כשהכוונה למחנות הריכוז וההשמדה שהוקמו בפולין הכבושה על ידי הגרמנים.¹⁷ כך, למעשה, מחנות הריכוז וההשמדה, שהקימו הכובשים הגרמנים בפולין הכבושה, לא רק הופשטו מכל גרמניות, אלא גם הפכו לפולנים. "פולנו".

הדוגמה הבאה מראה עד היכן הגיע תהליך זה: בינואר 2005 הכין הפרלמנט האירופי גילוי דעת לציון יום השנה השישים לשחרור מחנה הריכוז וההשמדה אושוויץ. לשם כך הגישה הנציגה הבריטית שרה לודפורד (Ludford) טיוטת הצעה ובה דובר על "מחנות המוות הפולניים"¹⁸ והמילה

¹⁶ ראו למשל: Norbert Frei, *1945 und Wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen*, München, 2005, 21; Gerhard Hirschfeld, "Ein Ende, ein Anfang Besiegt und befreit: Die Erinnerung an 1945 wird die Deutschen das Jahr über begleiten", *Die Welt*, January 3, 2005; "Große Mehrheit sieht Kriegsende als Befreiung", *Frankfurter Rundschau*, April 24, 2005.

והראיון עם ריכרד פון ויצאקר: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, May 5, 2005. ראו: "Kłamstwo", *Rzeczpospolita*, Oktober 22, 2004; Trzeba ścierać autorów tekstów o, "polskich obzach śmierci", שם, 25 בינואר, 2005. אבל גם כלי תקשורת לא גרמניים אימצו גישה כזו. היומון האיטלקי "קוריירה דלה סרה" תאר למשל ב-13 בינואר 2005 את מחנה ההשמדה אושוויץ כ"מחנה פולני". השגרירות הפולנית דרשה מן העיתון לפרסם תיקון לדברים. "Falszowanie historii", *Rzeczpospolita*, January 21, 2005.

¹⁸ "Spór o rezolucję", *Rzeczpospolita* (2005); "Warschau kämpft gegen verfälschte Geschichte", *Frankfurter Rundschau*, January 26, 2005; "Abgeordnete legen Streit über Gedenkenerklärung bei", *Spiegel Online*, January 27, 2005.

"גרמני" לא הוזכרה בה כלל. חברי פרלמנט פולנים סירבו לקבל הצעה זו ודרשו שבגילוי הדעת יתואר אושוויץ כ"מחנה מוות גרמני", אולם הצעתם נדחתה על ידי נציגים גרמנים ולא גרמנים כאחד, ביניהם גם שרה לודפורד. לטענתם, לא כל הגרמנים היו נאצים, והדרישה של הצד הפולני מונחה על ידי רגש אנטי-גרמני. הצד הפולני לא ניצח בוויכוח, אך הצליח בכך שבגילוי הדעת הסופי תואר אושוויץ לא כמחנה "פולני", אלא כ"מחנה המוות של גרמניה הנאצית באושוויץ-בירקנאו".¹⁹ בחודש מארס 2006 ביקשה הממשלה הפולנית להחליף ברשימת המורשת העולמית של אונסק"ו את התואר הרשמי "מחנה הריכוז אושוויץ" בתואר "מחנה הריכוז הנאצי-גרמני לשעבר אושוויץ-בירקנאו". בכך ביקשה הממשלה הפולנית להבהיר שמחנה ההשמדה נבנה והופעל על ידי הכובשים הגרמנים, זאת כיוון שבעיני הדור הצעיר מחוץ לפולין אין הדבר מובן מאליו.²⁰

לצד קבלת הפרשנות הגורסת שחרור במקומה של זו הגורסת תבוסה ולצד השימוש במושגים לשוניים המנטרלים את הקשר הגרמני לפשעים שנעשו באותם ימים, גובר בגרמניה העניין בקרבנות הגרמנים של מלחמת העולם השנייה. בתחילה דנו במיליוני המגורשים הגרמנים; אחר כך הגיע תור קרבנות ההפצצות. וגם על ההתנגדות הגרמנית למשטר הנאצי כותבים ומדברים יותר בזמן האחרון. יום השנה השישים להריסתה של דרזדן היה ללא ספק מורגש בציבוריות הגרמנית יותר מיום השנה השישים לשחרור אושוויץ. עד לפני שנתיים קשה היה להעלות על הדעת דבר כזה. בתוך כך חובלטה גם הזהות הגרמנית של הקרבנות.

סיכום

מתוך השוואת הפרשנות ההיסטורית-פוליטית לניצחון על הרייך השלישי ברוסיה הלבנה, בפולין ובגרמניה ניתן לראות כיצד אירוע היסטורי אחד מקבל משמעות שונה, וכיצד הפרשנות של הזיכרון הפוליטי משתנה עקב אינטרסים לאומיים, פוליטיים ואידיאולוגיים, וכיצד משרתת ההיסטוריה רעיונות וצרכים פוליטיים ואקטואליים.

ברוסיה הלבנה אנו עדים לחזרה לדימויים ההיסטוריים הסובייטיים הישנים, ואין דיון ביקורתי בשאלות יסוד או בחינה מחדשת של הדימויים ההיסטוריים שהטביעה התעמולה הסובייטית, ואף להפך. לעומת זאת, בפולין יש התרחקות מן הפרשנות הקומוניסטית הישנה לניצחון על גרמניה. אמנם הניצחון על גרמניה הנאצית מוצג כסיומו של שלטון הטרור הגרמני בפולין, אך בה בעת הוא מוצג גם כתחילת השלטון הסובייטי והקומוניסטי בפולין. אפשר להבחין גם במודעות פוליטית הולכת וגוברת, שאינה חופפת לחלוטין לדימויים ההיסטוריים הנתר-סובייטיים והמערכיים. הפרשנות בפולין ל"שחרור" הסובייטי ולשלטון הסובייטי במזרח אירופה ובמרכזה קרובה לעומת זאת במידה רבה לזו של המדינות הבלטיות.²¹ יחד, הן מנסות ליצור דגשים חדשים במדיניות הזיכרון האירופית. נותר רק לחכות ולראות האם ניסיונות אלה יצליחו. כנגדם ניצבת המתקפה הרוסית העכשווית בתחום הפוליטיקה ההיסטורית, הנוגעת לדימויים ההיסטוריים הסובייטיים הישנים, ואפשר שתגרום לעימותים ולחיכוכים נוספים גם בעתיד.

לעומת זאת גרמניה היום נמצאת בשלב של שינוי בפרשנותה למפלה הגרמנית. ולאחר עשרות שנים שבהן נחשבה המפלה לטראומה קולקטיבית, מתגבשת נקודת מבט הרואה בכך שחרור. מנקודת מבט חדשה זו, הייתה הכניעה ללא תנאי שלב הכרחי בדרך לבנייתה ולחצלתה של הדמוקרטיה הגרמנית. כמו כן הושמו דגשים חדשים בשיח הזיכרון הגרמני. כך, למשל, עד לפני עשור הודגשה האחריות הגרמנית לפשעי הנציונל-סוציאליסטים והשותפות הגרמנית בפשע. ומי שביקש

¹⁹ ש.ס.

²⁰ Thomas Roser, "Zeitgeschichte: Das deutsche Auschwitz", *diepresse.com*, April 12, 2006; Katarzyna Zuchowicz, "Piotr Zuchowicz, Wygrywamy walkę o prawdę", *Rzeczpospolita*, April 22, 2006.

²¹ Vytautas Landsbergis, "Zu Siegesfeiern nach Moskau? Für die baltischen Staaten war der Triumph der Roten Armee der Beginn einer Tragödie", *Die Welt*, March 4, 2005.

להזכיר גם את הקרבנות הגרמניים הואשם לעתים קרובות בהוספת ממד של יחסיות לפשעי הנציונל-סוציאליזם. כיום המצב שונה ואפילו הפוך: קרבנותיה הגרמנים של מלחמת העולם השנייה, בראש ובראשונה המגורשים וקרבנות ההפצצות, עומדים יותר ויותר במרכז הדיונים המתנהלים בגרמניה בנושא מלחמת העולם השנייה.

בפולין התקבלה התפתחות זו במורת רוח, וישנה תחושה של מתקפה גרמנית ורוסית, הפעם בתחום הפוליטיקה ההיסטורית, וחשש להימחץ תחת גלגלי פוליטיקת הזיכרון של המדינות השכנות. כך אולי ייתכן שפולין תהיה המפסידה הגדולה של מלחמת העולם השנייה לא רק מבחינה היסטורית, אלא גם בכל הקשור לפוליטיקת הזיכרון העולמית.²²

²²

Zdzisław Krasnodębski, "Osobliwe wyzwolenie Niemiec. Geopolityczne wnioski z 9 maja", *Europa*, 20, May 18, 2005.

כמובן שיש להתחשב בכך שהבירה הגרמנית הייתה בעיצומן של ההכנות לקראת טקס חנוכת "האנדרטה לזכר רצח יהודי אירופה" שנחנכה ב-8 במאי 2005; יחד עם זה מתבקשת השאלה מדוע לא היה שיתוף פעולה הדוק יותר בין גרמניה לפולין בנוגע לאירועי הזיכרון בלודז' ולהקמת האנדרטה בתחנת הרכבת של רדגסט. נראה שכוחה של ההדחקה בנושאים מסוימים, כתמים של עיוורון וזיכרונות סלקטיביים בחברה הפולנית והגרמנית שלאחר המלחמה עודם משפיעים ומקשים על קיומו של זיכרון משותף המבוסס על קונצנזוס ערכי. לנושא זה של הזיכרונות המקבילים בגרמניה ובפולין ולניסיון הפיוס ביניהם בשנים האחרונות, יוקדשו הדברים הבאים, תוך התמקדות באנדרטה של לודז' כאבן בוחן

גטו לודז' ונקודת המבט הפולנית

תפקיד מיוחד בפוליטיקת ההיסטוריה והזיכרון הרשמית בפולין שמור לאנדרטת הזיכרון לגטו ורשה. אנדרטה זו נתפסה מעל לכל כהנצחה המרד ההרואי שהתרחש בגטו באפריל ומאי 1943. כבר באפריל 1948, חמש שנים בלבד לאחר המרד, הוקמה במרכז עיי החורבות שהיה שטח הגטו, בלב הבירה הפולנית החרבה אנדרטה לציון המרד. ניצולים יהודים הם שהיו מיוזמי האנדרטה, אמנם בעלי עמדות פוליטיות שונות, אך עדיין תחת הרושם העז של המאבק חסר התקדים בגטו החמוש ב-1943. הסכום הנדרש להקמת האנדרטה גויס באמצעות תרומות, בעיקר של יהודים מעבר לים, ובאמצעות עיריית ורשה והשלטונות הפולניים שתמכו בפרויקט והביאה למימושו. המאבק המזוין בגטו וביערות שימש בעולם היהודי שלאחר 1945 "חיזוק מוסרי ותמיכה פסיכולוגית".⁵ את האנדרטה (1948), שברבות הימים הפכה לסמל, פיסל נתן רפפורט, מתוך כוונה שתייצג לא רק את המרד אלא גם תציין את גירוש היהודים מגטו ורשה לטרבלינקה.⁶ בשנים שלאחר הקמתה נהייתה האנדרטה במה לימי הזיכרון השנתיים ולאירועי הזיכרון הממלכתיים של הרפובליקה העממית של פולין. המרד המזוין בגטו סימל את מאבק הגבורה נגד הכיבוש הגרמני, ועם הזמן הפך לסמל למאבק האנטי-פשיסטי של המדינה הפולנית (זאת במסגרת התפיסה של מלחמת המעמדות). בתקופה זו ראו עצמם ניצולי השואה נדחקים אל מחוץ לגרסה הרשמית, שהתייחסה באופן כללי בלבד אל קרבנות הפיזים. הסבל היהודי והאבדן העצום בחיי אדם וברכוש "קוטלגו" תחת ההגדרה של אבידות העם הפולני. האימוץ הממלכתי של זיכרון "גיבורי גטו ורשה", שבמסגרתו נתפסו כלוחמי מחתרת פולנים, נועד במידה רבה לטהר את סיפור מרד ורשה. וכך המרד שפרץ ב-1 באוגוסט 1944 כנגד הכיבוש הגרמני נוהל על יד "צבא המולדת" האנטי-קומוניסטי. כתוצאה מכך סיפור המרד במשך תקופה ארוכה הותקף, הושתק או פורש מחדש.⁷

לאנשי גטו לודז' לא הוקמה כל אנדרטה, וברפובליקה העממית הפולנית זכה הגטו באופן רשמי להתייחסות מעטה. זאת על אף שנמצאו כרוניקאים, ארכיונים, כותבי יומנים וצלמים. נחמן זונאבנד

ניסויים בפיוס: גטו לודז' כאתר זיכרון בתרבות הזיכרון הפולנית והגרמנית

באטה קוזמלה

בסוף אוגוסט 2004 ארגנה העיר לודז', העיר השנייה בגודלה בפולין, אירועים מרשימים לציון שנת ה-60 לטיהור גטו ליצמנשטאט (Litzmannstadt).² הגטו שהוקם בתחילת 1940 היה הגטו הגדול הראשון שהוקם בפולין הכבושה, והשני בגודלו, אחרי גטו ורשה, במזרח אירופה. הוא הצליח לשרוד תקופה ארוכה יותר משאר הגטאות, זאת בעקבות החשיבות הרבה שייחסה לו התעשייה הצבאית הגרמנית, בשל מגוון ענפי הייצור שבו הועבדו יושבי הגטו. בקיץ 1944, כשלוכלבין כבר שוחררה והסובייטים עמדו בפאתי וייקסלופר (Weichselufer), גורשו ונרצחו מרבית הנותנים בגטו שמנה קרוב ל-70,000. עד ה-29 באוגוסט 1944 נמחק גטו לודז', ואיתו הקהילה היהודית האחרונה בפולין.

כמה אלפי ניצולים וקרוביהם ובהם מספר רב של אורחים מישראל, אוסטרליה, ארה"ב וארצות אחרות, באו לכבוד המאורע לציון שנת ה-60 לחיסול גטו לודז'. האירוע המרכזי התקיים ב-29 באוגוסט בבית העלמין היהודי ליד האנדרטה החדשה שהעיר לודז' אפשרה את הקמתה לאחר שישה עשורים. האנדרטה הוקמה באתר ששימש בעבר תחנת הרכבת של הגטו-רדגסט (Radegast Radogoszcz), שממנה נשלחו יושבי הגטו למותם. החלטתה של העיר לודז' לבנות לראשונה אנדרטה העלתה את קיומו של הגטו לתודעה, לאחר שכמעט נשכח בתרבות הזיכרון הפולנית הרשמית בכלל ובעיר לודז' עצמה בפרט. בעשורים שלאחר המלחמה לא היה לתושבים או למבקרים כל עדות מוחשית לקיומו של הגטו או סימן היכר, בשמות הרחובות או בבניינים, שיציין את תחום הגטו. גם בתרבות הזיכרון של גרמניה המערבית לא נחשב גטו לודז' תקופה ארוכה אתר לזכר השואה. ורק לאחר כריעת הברך של הקאנצלר לשעבר וילי ברנדט ב-1970 להגלי האנדרטה לזכר הגטו, במקרה הטוב הצליח גטו ורשה לחדור לתודעת הגרמנים, וגם אז רק בהדרגה ובמאמץ רב.³ אמנם בטקס המרכזי שבו נחנכה האנדרטה החדשה בלודז', נשא נשיא גרמניה הורסט קולר נאום קצר ובו הדגיש את מודעות הגרמנים לאחריותם. אך בטקס נכחו רק קבוצות מבקרים וקומץ נציגים רשמיים מגרמניה. מי שנעדר מן הטקס היו ראשי ערים או משלחות רשמיות מטעמן של אותן ערים גרמניות שמהן גורשו במהלך אוקטובר ונובמבר 1941, בגל הגירושים רחב ההיקף הראשון, אלפי יהודים לגטו לודז'.⁴ חבר בקבוצת נוער מדיסלדורף שהשתתף באירוע ציין את דבריו של צלם בריטי שאמר: "נחמד לפגוש כאן גרמנים. חשוב מאוד". וצעיר אחר הוסיף: "במהלך צעדת הזיכרון לתחנת הרכבת רדגסט שאלו אותנו פעמים רבות, מדוע בעצם אנחנו משתתפים באירועים". במילים פשוטות, הרי שקבוצה גרמנית נתפסה כזרה למקום.

¹ במקור: Beate Kosmala, *Das Ghetto Lodz als Erinnerungsort in der polnischen und deutschen Gedenkkultur – Versuche einer Annäherung* (תרגום: אמיר מרמור)
² לודז' נכבשה ב-8 בספטמבר 1939 על ידי הגרמנים והמחוז בו שכנה ה"ורטגאו" סופח לרייך הגרמני. מטרופולין התעשייה הפולני, לודז', היה אמור באופן מיידי להיחפך לעיר גרמנית וב-1940 נקרא מחדש ליצמנשטאט, על שמו של גנרל קרל ליצמן שזכה במלחמת העולם הראשונה בקרב מכריע בסביבות העיר. הגטו בלודז' כונה בפי רשויות הכיבוש "גטו ליצמנשטאט".
³ Adam Krzemiński, "Der Kniefall", *Deutsche Erinnerungsorte*, Etienne and Hagen Schulze (eds.), Bd. 1, München 2001, 638-653; Christoph Schneider, *De Warschauer Kniefall. Ritual, Ereignis und Erzählung (Historische Kulturwissenschaften 9)*, Konstanz, 2006; Michael Wolffsohn and Thomas Brechenmacher, *Denkmalsturz? Brandts Kniefall*, München 2005.
⁴ בין ה-16 לאוקטובר וה-5 לנובמבר 1941 הגיעו 20 טרנספורטים שנשאו קרוב ל-20,000 יהודים מה"רייך הגרמני" ללודז', מתוכם 4 מברלין ובתוכם 4187 אנשים, 2 מקלי ובהם 2007 אנשים, אחד מפרנקפורט ובו 1113 אנשים, אחד מהמבורג ובו 1034 אנשים, אחד מדיסלדורף ובו 984 גברים נשים וילדים. ראו: Diana Schull and Alfred Gottwaldt (eds.), *Die "Judendeportationen" aus dem Deutschen Reich 1941-1945*, Wiesbaden 2005, 52-83.

⁵ Dan Diner, "Jenseits des Vorstellbaren – der 'Judenrat' als Situation", idem, *Gedächtniszeiten. Über jüdische und andere Geschichten*, München 2003, 135; Dan Diner, "Historical Understanding and Counter-rationality: The Judenrat as Epistemological Vantage", *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*, Saul Friedländer (ed.), London 1992, 128-142.
⁶ Nathan Rapoport, "Zur Entstehungsgeschichte des Warschauer Getto-Denkmales", *Mahnmale des Holocaust. Motive, Rituale und Stätten des Gedenkens*, James E. Young (ed.), München 1994, 79-83; Konstanty Gebert, "Die Dialektik der Erinnerung. Holocaust-Denkmäler in Warschau", *Mahnmale*, idem, 97-105; Beate Kosmala, "Polen. Lange Schatten der Erinnerung. Der Zweite Weltkrieg im kollektiven Gedächtnis", *Mythen der Nationen. 1945. Arena der Erinnerungen*, Monika Flacke (ed.), Mainz 2004, Vol. 2, 521.
⁷ Norman Davies, "Stalinistische Repression 1945-1956", *Aufstand der Verlorenen. Der Kampf um Warschau 1944*, München 2004.

קתולים, יותר מ-30 אחוזים היו יהודים, וקרוב ל-8 אחוזים היו תושבים ממוצא גרמני פרוטסטנטי.¹³ יחד עם זה הבעלים של מפעלי הטקסטיל בעיר ושל מיזמים גדולים אחרים היו ברובם יהודים או גרמנים; לעומת זאת בקרב שכבת הפועלים ניתן היה למצוא נציגים משלוש הקבוצות גם יחד. עד לשנות השלושים ראו הפולנים בלודז' עיר חסרת תרבות, "מקדש תעשייתי". לעומת זאת עבור תנועת הפועלים נתפסה העיר, שבזמן שלטון הצאר ובתקופה שבין המלחמות היו בה שבתות גדולות, כמיתוס של עיר פועלים. עד שנת 1933 התנהלו החיים המשותפים של פולנים, יהודים וגרמנים למישרין, אך במהלך שנות ה-30 ובייחוד במחצית השנייה הייתה האווירה בעיר טעונה בדחפים לאומניים. חלק מתושביה הגרמניים של לודז' נשאבו למעורבות שיצרה התעמולה הסוחפת של הרייך השלישי.¹⁴ פלישת הוורמאכט ב-8 לספטמבר 1939 שמה באופן ברוטלי קץ למבנה המורכב של אוכלוסיית העיר.

לאחר שחרור לודז' ב-19 לינואר 1945 נשאלה השאלה רבת החשיבות, איזה תפקיד צריכה העיר למלא בפולין החדשה ולאיה מסורות ודימויים ראוי שהעיר תתחבר מחדש. בתקופת הכיבוש הגרמני דוכאה הזחות הפולנית בלודז' יותר מבערים פולניות גדולות אחרות. לאחר המלחמה, לפי התכניות של השלטון הפולני הייתה עיר התעשייה אמורה להפוך למטרופולין פולני חשוב בשל המסורת הפועלית והסוציאליסטית שהייתה נהוגה בה ובשל קרבתה לוורשה. זאת בייחוד בשל העובדה שבעת השחרור התקבלו הסובייטים בעיר בחתלהבות כנה, בניגוד להתקבלותם בבירה וורשה, שהייתה הרסה לחלוטין לאחר המרד ב-1944.¹⁵ בזמן שורשה עדיין הייתה עני חורבות, הועברו ללודז' רשויות ממלכתיות, ועיתונים כלל ארציים.

המשברים שפקדו את העיר בתקופה שקדמה למלחמה – עיור, מאבקי פועלים, אבטלה ועוני – והסבל תחת הכיבוש הגרמני נחרתו עמוק בזיכרון הקולקטיבי, והביאו לכך שהפועלים קיבלו בהבנה את ההלאמה הקומוניסטית של מפעלי התעשייה.¹⁶ בעקבות המלחמה לא נותרה בעיר אליטה תעשייתית, ולכן הרעיון שהמדינה תשלט לחלוטין בשיקום הכלכלי התקבל על ידי תושבי העיר. אך עד מהרה פרצו מאבקים חריפים נגד השיטה הקומוניסטית החדשה, מאבקים שנגעו בנושאים כמו סיפוק צורכי מחייה, שוק העבודה ושיטת השכר. בשביתות הענק של 7-1946 התנגדו הפועלים להוראות הכלכליות של השלטון ולאחר מכן גם להוראות הפוליטיות. השובתים ראו בשלטון כנושא באחריות הישירה לקשיי האספקה של צורכי החיים. על רקע זה ביקשה מפלגת הפועלים הפולנית (PPR) להימנע מכך שפעיליה יתפסו את מקומה של האליטה הקפיטליסטית מן התקופה הקודמת. פועלים מבוגרים יותר שעדיין זכרו את התקופה שקדמה למלחמה, וגם פעילי המפלגה עצמם הוקיעו ב-1946 את המעמד המיוחס כביכול של היהודים בעיר. הדימוי של קפיטליסטים חסרי הלב נצרב בזיכרון הקולקטיבי של שנות השלושים: "גרמנים" ו"יהודים" היו מילים נרדפות לבוסים של התעשייה ואחראים לקשייו של הפועל הפולני. במאבקים המקומיים והכלל ארציים שפרצו לאחר מכן הייתה לודז' לאחד ממרכזי האנטישמיות הפולנית.¹⁷

לאחר השחרור הייתה לודז', שניזוקה באופן יחסי מעט, שוב למרכז חשוב ליהודי פולין ששרדו את השואה. אל הניצולים ששבו ממקומות המסתור שבהם שהו בזמן המלחמה, או ניצולים ששבו ממחנות הריכוז והעבודה, הצטרפו ב-1945, בעקבות הסכם "האזרות מחדש" עם בריה"מ, אלפי יהודים שעברו את המלחמה בברית המועצות. ב-1 ביולי 1947 נרשמו כתושבי העיר 13,269 ניצולים

נמנה עם קבוצה של יותר מ-800 אנשים, מאחרוני יושבי הגטו בקיץ 1944 שנותרו מאחור לאחר גירושם של 70,000, לצורך "עבודות ניקוי", כלומר להעלמת עקבות לקיומו של הגטו. זונאבנד הצליח להסתיר בפיר של באר תצלומים של הצלמים מנדל גרוסמן, הנריק רוזנצווייג-רוס ואחרים, וכן מצא בבית שהחזיק בארכיון הגטו, ארגונים רבים של מסמכים. לאחר השחרור נפל חלק מאוצר זה בידי בוזזים, אך זונאבנד הצליח להחביא מספר תצלומים וארגוני מסמכים.⁸ התצלומים של הצלם מנדל גרוסמן מעבירים בחיות רבה – מנקודת מבטו של קרבן – את הארעיות בצלם של החיים והמוות בגטו לודז'.⁹ לצד זונאבנד פעלה גם הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית (Jüdische Historische Kommission) שבין חבריה היו פיליפ פרידמן, נחמן בלומנטל, מיכל בורביץ, יוסף קרמזיץ, ארתור אייזנבך, רחלה אאורבך ועוד רבים אחרים. ועדה זו מילאה תפקיד מרכזי בשימור ומיון הכרוניקה של גטו לודז', ולכן בשנים הראשונות שלאחר תום המלחמה לא חסרו פרסומים על גורל יהודי גטו לודז'.¹⁰

אולם בשל העיסוק התמידי במאבק "המזוין" והפיכת המרד לאירוע הגבורה המרכזי, נדחק סיפורו של גטו לודז' לשוליים. בסביבת הגטו, שהיה סגור כמעט באופן הרמטי, בתוך העיר לודז' עצמה, שהכובשים הגרמנים סיפחו ושינו את שמה לליצמנשטאט, גם למחירת הפולנית היו אפשרויות פעולה מעטות מאוד בשל הנוכחות הרבה של הגרמנים. לא היה כל סיכוי למרד מזוין בגטו ובוודאי לא לגילויי גבורה. אך לא רק "קידוש" המרד המזוין דחק את גטו לודז' לשולי הזיכרון הממלכתי; גם מוסד היזדנראט בגטו שנתפס כבעייתי במיוחד מילא תפקיד בדחיקת הגטו לשולי הזיכרון. היזדנראט בגטו לודז' נקשר לדמותו של "יוקן העדה" חיים מרדכי רומקובסקי אחת הדמויות היהודיות השנויות ביותר במחלוקת בתולדות השואה. לולא היה "יו"ר היזדנראט" של ורשה אדם צירניאקוב מתאבד לפני תחילת המשלוחים המחנה ההשמה טרבלניקה ביולי 1942, אפשר שרומקובסקי האוטוקרטי, השחצן והשנוא היה לאחד מאותם יזדנראטים עלומי שם. כאלה שביקשו להינצל באמצעות אסטרטגיה "ההצלה דרך עבודה", וניצלו את המתח ברשויות הגרמניות בין אלה שתמכו בהשמדה מוחלטת לבין אלה שרצו לנצל את כוח העבודה היהודי לצורכי המלחמה. אולם דמותו נתפסה כבעייתית הרבה מעבר לכך משום שאי אפשר היה להתעלם מהדילמה האתית הבלתי פתירה שאסטרטגיה זו של "להרוויח זמן" טמנה בחובה.¹¹

אך גם האופן השנוי במחלוקת שבו נוהלו "המוסדות היהודים" וגם היעדר גילויי הגבורה על פני השטח מסבירים באופן חלקי את מקומו השולי של גטו ליצמנשטאט בזיכרון. גורמים אחרים הקשורים להיסטוריה ולדימוי של העיר לודז', קודם ולאחר מלחמת העולם השנייה, השפיעו לא מעט על תפיסת העבר בחברה הולנית והגרמנית שלאחר המלחמה ועל פוליטיקת הזיכרון הממלכתית במדינות אלה. הדברים הבאים יתמקדו בהצגת גורמים אלו.

ארנולד מוסטוביץ, מניצולי הגטו, כתב על התקופה שקדמה למלחמה כך: "לודז' – היא הייתה שלושה, לא מה אני אומר, ארבעה ערים, אולי אפילו יותר. בוודאי יותר. הייתה לודז' של הפולנים, לודז' של היהודים, לודז' של הגרמנים."¹² ואכן, עד למלחמת העולם השנייה התאפיין מטרופולין הטקסטיל ותעשיית הצמר הפולני בריבוי אתני. מתוך 680,000 תושבי העיר כ-60 אחוזים היו פולנים

¹³ Aweł Samuś, Łódź. "Heimatstadt von Polen, Deutschen und Juden", *Polen, Deutsche und Juden in Łódź 1820-1939*, Jürgen Hensel (ed.), Osnabrück 1999, 13-32.

¹⁴ Beate Kosmala, "Die deutsche Minderheit und der Nationalsozialismus", *Juden und Deutsche im polnischen Haus. Tomaszów Mazowiecki 1914-1939*, Berlin 2001, 321-334.

¹⁵ Marek Budziarek, *Łódź-Lodsch-Litzmannstadt. Wycinki z życia mieszkańców okupowanego miasta*, Łódź 2003, 133.

¹⁶ ראו: Ithaca 1998. Padraic Kenney, *Rebuilding Poland. Workers and Communists 1945-1950*.

¹⁷ שם, 110.

⁸ Andrzej Bodek, "Laub der Geschichte oder Spuren des Lebens und Sterbens im Getto Łódź", *Łódźer Judaica in Archiven und Museen. Aufsätze und Berichte aus Łódź, Jerusalem, Washington und Frankfurt a. M.*, Marek Budziarek (ed.), Łódź 2000, 151.

⁹ Mendel Grossman, *With a Camera in the Ghetto*, Tel Aviv 1970.

¹⁰ Artur Eisenbach (ed.), *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, Bd. III, Łódź 1946.

¹¹ Diner, op. cit, 143; Isaiah Trunk, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, Lincoln 1996.

¹² Arnold Mostowicz, *Der blinde Maks oder Passierschein durch den Styx*, Berlin 1992, 76.

יהודים (מתוך כ-510,259 תושבים). בקיץ 1946 התיישבו כ-30,000 יהודים בלודז' אך רבים מהם באופן זמני בלבד.¹⁸ בניגוד לניצולים במחנות העקורים בגרמניה, שזכו לתמיכת שלטונות הכיבוש האמריקנים או ארגוני סיוע של האו"ם, הניצולים ששבו לפולין התקיימו מקצבאות ממשלתיות. אך קצבאות אלה, שהממשל החדש העניק, היו בהיקף מצומצם מאוד ולכן חלק ניכר מן הסיוע הגיע מהגוינוט. בנסיבות אלה נוצרו החיכוכים הראשונים עם האוכלוסייה הלא יהודית שסבלה גם היא ממצוקה. עם זה לודז' נהייתה מקום מושבם של מוסדות התרבות היהודים העולמיים החשובים ביותר בפולין, כגון אגודות אמנים ואגודות עיתונאים וסופרים, הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית, ולאחר מכן גם אגודות הסיוע והתרבות היהודיים והוקם (לצד ורצלאו) תיאטרון יהודי. משרד הידיעות היהודי שב לפעול בלודז'; עד 1949 יצאו לאור יותר מ-20 כתבי עת יהודים בעיר.

במרץ 1945 הוקמה קהילה יהודית ממוסדת ובראשה רב. אבל הוועדה היהודית החילונית ששלחה שני נציגים למועצת העיר, ייצגה יותר ויותר את האוכלוסייה היהודית בעיר. אחת ממשיותו העיקריות של גוף זה הייתה לספק טיפול רפואי לניצולים ששבו לעיר מברית המועצות, ולדאוג לשילובם, במיוחד של צעירים חסרי הכשרה מקצועית, בשוק העבודה. לנוכח מצבה הקשה של הכלכלה בפולין, לאחר שש שנות מלחמה וכיבוש, הייתה זו בהחלט הבעיה הקשה ביותר. בזמן שקבוצות ציוניות פתחו את שערי הקיבוצים והציעו תנאים לחיים מקצועיים בארץ ישראל, הקימה הוועדה היהודית מספר רב של איגודים, שתפקידם היה ליצור את הבסיס לקיום חומרי בפולין. הוועדה היהודית ראתה ביצירת אפשרויות תעסוקה גם אמצעי במאבק באנטישמיות, נושא שעמו נאלצו הנציגים היהודיים להתמודד למן ההתחלה.¹⁹ לאחר השואה נראה היה שהשלטון הקומוניסטי, הכוח המרכזי בפולין, דוחק את הקבוצות האנטישמיות מן המחנה הלאומי. עובדה זו עוררה בקרב ניצולים רבים את התקווה שחיים יהודים בפולין החדשה אכן אפשריים.

אף על פי כן, כאשר המדינה הפולנית אפשרה ב-13 בספטמבר 1949 הגירה חוקית לישראל, היגרו כ-5000 יהודים מלודז'. הסיבות לכך היו מגוונות, אך בסופו של דבר הן קשורות למעבר של פולין למחנה הסטליניסטי. באותו הזמן ניסו הרשויות לפעול נגד נדידת ההמונים הזאת, ובעיקר ביקשו לבלום את הגירת "המרכיבים היצרניים" (פועלים מהאיגודים המקצועיים ואקדמאים, בראש ובראשונה רופאים). בשנת 1950 עדיין נותרו בין 10,000 ל-15,000 תושבים ממוצא יהודי בעיר, מהם פחות ופחות כאלו שזיהו עצמם עם הדת היהודית. ב-1956 עזבו עוד 4000 יהודים את העיר לודז' על מנת להתיישב בישראל.

בסוף שנות השישים הייתה היציאה הגדולה האחרונה של תושבי לודז' ממוצא יהודי. הגירה זו באה בעקבות מסע תעמולה אנטי-ציוני שהתנהל בכל הארץ. בשנת 1968, השנה של מרד הסטודנטים במערב אירופה ותקופת "האביב של פראג" בצ'כוסלובקיה, תבעו סטודנטים ואינטלקטואלים פולנים מאוניברסיטאות ומוסדות לחשכלה גבוהה רבות, רפורמות דמוקרטיות. על מנת לדכא את תנועת המחאה הזאת ואת השאיפות הליברליות בתוך מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת (PZPR) שנולדו מתוך מאבקי כוח פנים מפלגתיים, הוחלט ליזום מסע תעמולה אנטי-ציוני, שלמעשה החילתו ב-1967 בעקבות מלחמת ששת הימים.²⁰ ועד מפלגת ה-PZPR בלודז' שבראשו עמד יוסף ספיכלסקי החליט ב-1968 להפוך את העיר, שבה עדיין התגוררו כ-4000 תושבים ממוצא יהודי, ל"ניקיה מיהודים" ("judenrein"). כחלק ממסע התעמולה חס עוררו בקרב התושבים הלא-יהודים עוינות וקנאה כנגד יהודים, שהחזיקו במשרות רמות ונהנו לכאורה ממצב כלכלי טוב יותר וכן האשימו אותם בנסיגות אנטי-פולניות. בעיתון המפלגה פורסמו החלטות כביכול של פועלים, שהיו תערובת של טרוניות

אנטישמיות מסורתיות והופצו כעדות ל"קול העם". עדי ראייה דיווחו שמכל המקומות דווקא בלודז' שררה אווירה של הסכמה כללית ותמיכה בשיטות שנקטה המפלגה.²¹ מסע התעמולה כידוע לא הסתפק בהסתה ציבורית אלא כיוון לסילוק אישים ממוצא יהודי ממשותיהם. בין הקרבנות של מסע הסתה זה היו מספר רב של פרופסורים ואקדמאים שהועסקו במוסדות להשכלה גבוהה בלודז' ובבתי החולים וכן אחרים שעבדו בעיתונות, בקולנוע, ובענפים הטכנולוגיים. בעקבות אבדן משרותיהם ומקום מגוריהם עזבו רבים מהם את פולין.²²

אך לא רק אקדמאים ונושאי משרות ציבוריות סולקו ממשותיהם במסווה של האשמות מגוחכות. כך למשל ביולי 1968 פיטר אולפן קולנוע פתאום את ריצרד הרצברג, פועל טכני, למרות שלא היה לו כל קשר ליהודים אבל לאחר מרץ 1968 נחשב ל"אזרח ממוצא יהודי". הרצברג, שאביו היה מתושבי גטו לודז' ונרצח באושוויץ, שרד את המלחמה חדות לאמו, פולנייה קתולית, שהשתמשה בשם נעוריה כדי לעבור ל"צד הארי" של העיר. על מנת לבסס באופן חוקי את החלטתה לפטרם המציאה הוועדה המפלגתית של לודז' באופן מביש את ההאשמה שאביו של הרצברג אינו אלא "פושע" יהודי בעל אותו השם מימי הגטו.²³ עדות לחוסר המצפון של הוועד המפלגתי של לודז' ניתן לראות בהסכמתם לפרסם מהדורה חדשה של "הפרוטוקולים של זקני ציון" שהיה אמור להיות מופץ באופן בלתי רשמי רק בקרב פעילי המפלגה.²⁴

בהקשר זה של מסע התעמולה הובאה הוחלט לפתע לסיים את המהדורה של המקורות החשובים ביותר של גטו ליצמנשטאט, "כרוניקת-הגטו" שבפרסומה החלו בראשית שנות ה-60. לוציאן דוברוזיסקי ודנוטה דברובסקה הוציאו לאור כבר ב-1965 ו-1966 שני כרכים.²⁵ ב-1968 הם חשו שלא נותרה להם ברירה אלא לעזוב את פולין. שש עשרה שנים אחר כך פרסם דוברוזיסקי את ה"כרוניקה" בניו-יורק בשפה האנגלית.²⁶

ברור שלרשויות ב-1968 לא היה כל רצון להנציח בלודז' את זיכרון קרבנות הגטו באמצעות שלטי זיכרון באזורי המגורים הממוקמים בשטח הגטו לשעבר, או לשמר זיכרון זה בתודעה הציבורית. בפולין של 1968 לוותה הפעילות לדחיקת היהודים גם במסע לדחיקת זיכרון השואה. רק עם התחזקות תנועת ההתנגדות "סולידאריות" ב-1979 התערור מחדש העניין בהיסטוריה ובתרבות יהודית ונעשה ניסיון להגיע לפיוס עם תקופת הכיבוש הגרמני. בפולין התרחש שינוי של הפרדיגמה המדעית לא במעט הודות להשפעה של שיה השואה הבין-לאומי, לפתע גם שטחים אפורים כגון התנהלות האוכלוסיות הכבושות במהלך הכיבוש הגרמני הפכו למוקדי עניין מקרי. חוקר הספרות מקרקוב יאן בלונסקי הציג במאמרו "הפולנים המסכנים מסתכלים על הגטו" דיון פנים-פוליטי שעורר רגשות עזים, כאשר הוא הטיל ספק בסיפור המסורתי של מרד וגבורה והצביע על האדישות הכללית בפולין כלפי הגורל היהודי.²⁷ באווירה שונה פרסם העיתונאי והסופר ארנולד מוסטוביץ (1902-2002) את זיכרונותיו מהשנים 1940-1944 שבהן שימש כרופא בגטו לודז' ולאחר מכן כאשר היה אסיר באושוויץ-בירקנאו ובמחנות נוספים. במהלך מסע התעמולה האנטישמי של 1968 הוא פוטר ממשרתו כעורך הראשי של העיתון הוורשאי הסטירי "שפילקיי", אך למרות זאת נשאר

²¹ Alina Grabowska, "Marzec w Łodzi" [Der März in Łódź], *Midrasz. Pismo Żydowskie* 3.11 (1998), 10-11.

²² Beate Kosmala, "Łódź 1968: Die 'Protokolle' und die antizionistische Kampagne in Polen", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 14 (2005), 161-177.

²³ Staatsarchiv Łódź (APL), *Łódźer Komitee der Vereinigten Polnischen Arbeiterpartei (KL PZPR)*, Sign. 1377; Blatt 111, Information Nr. 23/68, 20. 3. 1968.

²⁴ *Janusz Tazbir, Protokoły mędrców syjonu. Autentyk czy falsyfikat?*, Warszawa 2004, 146.

²⁵ Lucjan Dobroszycki and Danuta Dąbrowska (eds.), *Kronika getta Łódzkiego*, Vol 2., Łódź 1965-66.

²⁶ Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Łódź Ghetto, 1941-1944*, New Haven 1984.

²⁷ בספר: Antony Polonsky (ed.), "My Brother's Keeper?" *Recent Polish Debates about the Holocaust*, Brandeis 1990.

¹⁸ Leszek Olejnik, "Społeczność żydowska w Łodzi w latach 1945-1950. Zarys problemu", *Folia Historica* 60 (1997), 125-147.

¹⁹ *Archiv des Jüdischen Historischen Instituts in Warschau (AZIH)*, C.K.Z.P. (Zentralkomitee der Juden in Polen), Wydział produktywizacji, Sign. 13, Dezember 1945-März 1946.

²⁰ בפולין הופיעו מאז 1998 מספר רב של מחקרים בנושא. בהקשר זה אני מתייחסת למחקרה של Dariusz Stola, *Kampania antyżydowska w Polsce 1967-1968*, Warszawa 2000.

אחרים נלקחו לעבודות כפייה או נרצחו. החל מ-1946 לאחר התנכלויות ורדיפות קשות פונו כל הנותרים לגרמניה ובתחילת 1951 עזבו כמעט כל הגרמנים את לודז'.³³

הגרמנים יוצאי לודז' שחיו בגרמניה לאחר המלחמה והיו עדי ראייה לפשעי הנאצים או שחשתפו בהם, תפסו את עצמם כפליטים ובתפקיד הקרבנות; חלקם אמנם היו קרבנות של נקמות קולקטיביות, אך הדבר הביא לתפיסה עצמית שברירית. כך, למשל, היסטוריונים, עיתונאים וכמרים שחיו מעורבים, בשל מוצאם, בהיסטוריה שעליה כתבו. הם פרסמו בגרמניה המערבית אין ספור כתבים וספרים על ההיסטוריה של הגרמנים בפולין. הם בקשו בראש ובראשונה להראות את הישגי הגרמנים ואת תרומתם הכלכלית והתרבותית לפולנים. בפרסומים שונים על התקופה שהחלה ב-1933, הציגו תמונה ולפיה כבר בשנות ה-30 סבלו הגרמנים מאפליה מצד הפולנים שאף התפתחה ב-1939 לרדיפה גלויה, ורק הפלישה הגרמנית הצילה אותם מגורל נורא. הפרסומים הללו שימשו אמצעי כדי לאשש את זהותם העצמית של הקבוצה שחששה, ובצדק כי תולדות מעשיהם יסופרו לאורך ימים לפי סופם העגום.³⁴ אך לא פחות מכך הם חששו שההכרה שזכו בה בחברה המערב גרמנית המחדשה תפחה, שכן חברה זו הכירה אותם רק כפליטים "מהמזרח" והתייחסה אל עברם בבורות ובעוינות. אוטו הייקה עיתונאי יליד לודז' תיאר בספרו שנכתב ב-1985 את הדילמה של המיעוט הגרמני בפולין כך: להיות קרבן של הנאצים או – לאחר המלחמה – קרבן של הפולנים. פעילות לאומנית קטנית הן מהצד הגרמני והן מהצד הפולני הייתה עבור הסופר הגורם להרס "יסודות הבנייה והעבודה המשותפת של הגרמנים בפולין". מסקנתו לאחר חיים משותפים של פולנים וגרמנים בפולין הייתה זאת: "הגיהינום של נקמות עקובות מדם ורציחות בחודשים הראשונים שלאחר עזיבת הגייסות הגרמנים, עבודות הכפייה במחנות עבודה פולנים וישיבה בגלות הסובייטית כתוצאה מגירוש ובריחה, כל אלה שמו קץ להיסטוריה של הגרמנים בפולין".³⁵ אך הספר מסתיים ב-1939. בספר אחר שכתב ב-1989 מופיע גם כן פרק על "תקופת המלחמה", והוא מסתיים "בחילוץ המוצלח של אוסף המסמכים שלי".³⁶ למרות שהסופר היה פעיל עד קיץ 1941 בעיר, מתחילת 1940 כמנהל הארכיון העירוני של לודז', לא מוזכר בספרו גטו ליצמנשטאט.³⁷ גם בכתבות שהופיעו בעיתונים גרמנים של תושבי לודז' לשעבר משנות החמישים והשישים, כמעט אין אזכור לרדיפות היהודים או לקיומו של גטו ליצמנשטאט ולמשלוחים למחנות ההשמדה.³⁸

כשם שהגטו כמעט אינו נוכח בזיכרון תקופת השלטון הנאצי, כך גם מתקן ההשמדה הראשון (חלמנו) בקולמהוף, שמכל מחנות ההשמדה הנאצים הוא המחנה המוכר פחות בגרמניה. בקולמהוף הקים ה"זונדרקומנדו קולמהוף" לפי דרישת מפקד המחוז (גאולייטר) ארתור גרייסר והס.ס קרון גו שבו נרצחו החל מה-8 בדצמבר 1941 יהודי הורטגאו שלא היה בכוחם לעבוד. החל ב-16 בינואר 1942 ועד תחילת 1943 ושוב אחר כך ביוני 1944 נשלחו למתקן השמדה זה גם יהודים מגטו לודז', ובחם

³³ שם, 151-152.

³⁴ ראו: Theodor Bierschenk, *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934-1939*, Kitzingen, 1954; Oskar Kossmann, "Łódź – eine historisch-geographische Analyse", Würzburg 1966; *Deutsche mitten in Polen. Unsere Vorfahren am Webstuhl der Geschichte*, Berlin 1985; Peter Nasarski, *Łódź-gelobtes Land. Von der deutschen Tuchmachersiedlung zur Metropole im Osten. Dokumente und Erinnerungen*, Berlin 1988.

³⁵ Otto Heike, "Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939. Ihr Leben und Wirken kulturell, gesellschaftlich", *Politisch*, Leverkusen 1985, 447.

³⁶ שם.

³⁷ Otto Heike, *Leben im deutsch-polnischen Spannungsfeld, von der Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen*, Herne 2002.

³⁸ Jürgen Bömelburg, "Łódź 1933/1939-1945. Die Aufspaltung einer städtischen Gemeinschaft", Vortrag am 15. Februar, 2005, in der "Geschichtswerkstatt Eimsbüttel", in Hamburg (bisher unveröffentlichtes Manuskript).

בפולין.²⁸ הסופר שאיבד 36 קרובי משפחה בגטו מתאר בגוף שלישי את חוויותיו מהחיים על קצה התחום; ספרו הוא עדות למאבק על כבוד ואנושיות בתקופה של עיוות כל הערכים האנושיים.

גטו לודז' ונקודת המבט המערב גרמנית

ב-1972 היה השיר "תיאור, אנו נוסעים ללודז'" להיט פופולרי, שצעד בראש מצעדי הפזמונים בגרמניה המערבית של שנות ה-70. הצעירים של אותה התקופה ראו בלודז' המצאה של פזמונאית הלהיט ויקי ליאנדרוס. נדמה שהמקום המוחשי והאירועים שקשורים בו נשכחו ורק השם נותר – תופעה אופיינית לתרבות של החברה המערב גרמנית שלאחר המלחמה. "אין להתפלא על כך זה היה באירופה המחולקת, שבה השכן היה זר כמו צדו האפל של הירח", כותב ההיסטוריון של מזרח אירופה קרל שלוגל במאמרו על לודז' באירופה היום.²⁹ חלוקת אירופה למזרח-מערב והמלחמה הקרה לא היו הסיבות לזיכרון הסלקטיבי בחברה המערב גרמנית שלאחר המלחמה, אך חוסר-העבירות של מסך הברזל חיזקה התפתחות זו. מסך הברזל אפשר להתייחס אל השמדת העם היהודי, בעשור הראשון שלאחר המלחמה ולאחר מכן, כאילו היה אירוע שנשמר בסוד, שהתרחש במקומות "שאליהם לא היה לאף אחד גישה".³⁰ במוקד הדיונים הפוליטיים והציבוריים של הרפובליקה הפדרלית הצעירה הוצגו האזרחים הגרמנים כקרבנות (קרבנות הפצצה, קרבנות כיבוש, נשים שסייעו לסלק הריסות לאחר המלחמה וכן הלאה) ושבויי מלחמה. אך הקבוצה הגדולה ביותר שעמדה במרכז הדיון על הקרבנות, היו כ-10 מיליון פליטים שעל פי רוב נאלצו לעזוב את מולדתם, שחייתה למדינה בתחום ההשפעה של בריחה, בעקבות גירושים אלימים. סבלותיהם תוארו בכתבי עת ובאוטוביוגרפיות שפורסמו באופן פרטי, אך מעל לכל באירועי זיכרון ציבוריים. הם זכו לתשומת לב פוליטית ועם קבלת עיקרון "שוויון המעמסה" (Lastenausgleich) הם קיבלו גם פיצוי חומרי. פליטים "בני העם הגרמני" (Volksdeutsche) נחשבו לקרבנות של "טיהור אתני". מנקודת מבט זו היו היהודים שנרדפו על ידי הגרמנים עוד קבוצה של קרבנות. מתוך ראייה זו, טוענים דניאל לוי ונתן שניידר, התפתחו מבני זיכרון שאינם מתאפיינים ב"השתקה" אלא בהיזכרות סלקטיבית: "תשומת הלב לקרבנות הגרמנים באה במקום קבלת אחריות לפשעים של הגרמנים".³¹ אדנאואר וממשלתו לא רצו להתעלם מן השואה, אלא להעמיד פרק זה בהיסטוריה הגרמנית בחקשר כלל אירופי ואת העם הגרמני כמקרה פרטי בקבוצה גדולה של קרבנות הנאצים. באופן זה האחריות לפרוץ מלחמת העולם השנייה מצטמצמת למתחים כלליים בין אומות ומשטרים.

מבנה זיכרון זה, לפי לוי ושניידר, משתקף גם בספריהם של סופרים שמוצאם מלודז' כלומר ממרכז פולין שלאחר המלחמה, שהתפרסמו בגרמניה המערבית. ספרים אלה מתאפיינים באותו זיכרון סלקטיבי. חלק ניכר מ"בני העם הגרמני" תושבי לודז' שלפני המלחמה היו אזרחי פולין, קידמו בברכה את סיפוח ה"וורטגאו" (1939) לרייך הגרמני על ידי הנאצים ואת ההכרזה על הפיכת עיר התעשייה לודז' לעיר גרמנית.³² עם הפינוי היוזם בסוף 1944 והמנוסה שבאה בעקבותיו, עזבו רוב הגרמנים את העיר ועברו למערב. וכך הגיעה לסופה העגום ההיסטוריה בת 130 השנים של גרמנים בלודז'. חלק מ"בני העם הגרמני" נותרו בעיר גם לאחר פלישת הצבא הסובייטי ב-19 ינואר 1945, גם משום שלא היו מסוגלים לעזוב וגם משום שלפי תפיסתם הם לא עשו דבר שעשוי לגרום לאשם לדבוק בהם ולכן החליטו להישאר. מרביתם נזרקו למחנות סובייטים כנקמה על פשעי הגרמנים,

²⁸ Arnold Mostowicz, *Zółta gwiazda i czerwony*, Warszawa 1988.

²⁹ Karl Schlögel, "Łódź – Suche nach dem 'Gelobten Land'", *Promenade in Jalta und andere Städtebilder*, idem, München 2001, 126-138, 126.

³⁰ Ulrich Herbert, "Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des 'Holocaust'", *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945*, idem.

³¹ בנושא זה ראו: Daniel Levy and Natan Sznaider, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt a. M. 2001, 88.

³² Marek Budziarek, idem, 145.

שנים לאחר חיסול הגטו. אלה הן תמונות פרטיות מעיזבוננו של ולטר גנויך (Walter Genewein) מנהלה לשעבר של המחלקה הפיננסית במנהלת הגטו הגרמנית. המוזיאון היהודי בפרנקפורט על המיין רכש את סדרת התמונות והן שמשו בסיס לתערוכה ומפעל פרסומים.⁴⁵ וכאשר ב-1989 נסע אוצר התערוכה בפרנקפורט ללודז' כדי להכין התערוכה, הוא ראה באזורים שהיו בעבר שטחי הגטו, כתובות נאצה אנטישמיות. הוא נפגש עם היסטוריונים, סוציולוגים, מנהלי ארכיונים, משפטנים ומחנכים שעבדו בעיר בזמן כיבוש הגטו. כמו כן נפגש עם אחד מתומכיה המועילים ביותר לתערוכה, בארכיון המדינה של לודז', יוליאן ברנובסקי, שהכין עבורו קרוב ל-5000 קובצי מסמכים שנמצאו בארכיון ועסקו בניחול הגטו וביזקני היהודים.⁴⁶ במרץ 1990 נפתחה התערוכה על גטו לודז' במוזיאון היהודי בפרנקפורט בשיתוף עם יד ושם שכותרתה "תקוותנו היחידה היא העבודה".⁴⁷ נוסף על התמונות הצבעוניות של גנויך, שארנולד מוסטוביץ תאר כאידיליות, הוצגו מסמכים של הרשויות הנאציות ותמונותיו של מנדל גרוסמן מנקודת מבטם של הקרבנות.⁴⁸ את מסקנותיו מהמחקר המקיף לתערוכה על הגטו ניסח אנדריי בודק כך: "היום אנו יודעים שהגטו בלודז' לא היה רק מכשיר בידי פוליטיקת ההשמדה הנאצית נגד היהודים, אלא שימש גם מאגר בלתי נדלה להפקת רווחים עצומים לכל הגרמנים שעמדו בקשר עם הגטו".⁴⁹ התערוכה בפרנקפורט הציגה גם את התושבים הגרמנים של לודז' באור חדש. בציטוט מיומנו של יהודי מלודז' שנכתב כנראה בשנת 1939 נאמר: "יהודים!" או שומעים קריאה פראית זו מפי תושביה הגרמנים של לודז', שהיו עד אתמול שכנינו (...). הנוער הגרמני אורב בצדי הדרך ליהודים העוברים ושבים. הם תוקפים אותם בלא רחמים, מושכים בזקנם ובשערם עד זוב דם, בורקים מהנאה סדיסטית על הספורט הפראי שלהם. זו נהייתה משימתם הלאומית והם ממלאים אותה ביסודיות הנודעת של הגרמנים".⁵⁰ בינואר 1993 הועברה התערוכה במלואה מהמוזיאון היהודי בפרנקפורט למוזיאון ההיסטורי העירוני בלודז' השוכן בביתו לשעבר של תעשיין הטקסטיל היהודי ישראל פוזנסקי. פוליטיקאים מלודז' הבטיחו חגיגת לשמר את המורשת היהודית של העיר.⁵¹ קודם לכן ב-1988 החלו בשטח של מחנה ההשמדה חלמנו בבניית אנדרטה שנחנכה ב-1990 כחלק ממוזיאון הנפה בקונין (Konin) (האנדרטה הורכבה מקיר זיכרון ועליו לוח עם שמות הנספים, ודוכן מידע). ב-1994 לציון שנת ה-50 לטיהור הגטו הורשו הניצולים מה"יורטגאו" שהיו בישראל להביא לאתר כתובות זיכרון.⁵²

באשר למקומו של גטו לודז' בספרות הגרמנית משמש הרומן של יורק בקר "יעקב השקרן", שפורסם לראשונה ב-1969 במזרח גרמניה ושנה לאחר מכן במערבה, כנקודת מפנה.⁵³ הביוגרפיה של הסופר (1937-1997) שכיילד היה עם הוריו בגטו לודז', הביאה לדיון סביב הרומן ומהימנותו. אך הרומן "יעקב השקרן" מעולם לא נועד לשמש אנדרטה ספרותית לגטו לודז' או לספק תיאור "אמתית" של החוויה כפי שהייתה אלא לאפשר ידיעה של האירוע במובן עמוק יותר. המספר בספרו של בקר הוא ניצול, שמגולל את סיפורו של יעקב היים והרדיו הדמוני שלו, סיפור שאין בסופו כל ממד של גבורה. ומה שמקשה עליו לספר את הסיפור הוא הצורך החיוני להתחיל את חייו מחדש לאחר

אלפי יהודים מגרמניה, אוסטריה, לוקסמבורג וצ'כוסלובקיה, וכן אלפי צוענים ופולנים ממחוז ורטגאו וילדים צ'כים שגורשו מלידיצ'ה. ב-18 לינואר 1945 עזב הזונדרקומנדו את המחנה.³⁹ רק עם הקמת בית המשפט המרכזי לבירור פשעי הנאצים בלודוויגסבורג (1958) החלו להגיע במערב גרמניה ידיעות ראשונות על פשעי הנאצים בקולמהוף; ב-1962 הביאה החקירה לשני משפטים בבון ובהנובר, אולם השופט נאלץ, כפי שהודה, להטיל על הנאשמים רק עונשים סמליים. מתוך הפרוטוקולים של המשפטים מתברר כי ההצהרותיו של ורנר ונטצקי, לשעבר ראש עיריית ליצמןשטאט, התקבלו. בתחילת המשפטים הוא כבר שימש מנכ"ל המשרד לענייני פליטים של הרפובליקה הפדרלית ולטענתו, הוא לא ידע שאנשים בגטו מתו מרעב; הוא גם לא היה מודע בזמנו לקיומו של מחנה ההשמדה בקולמהוף או למקור שממנו קיבל את "הבגדים המיותרים" ותרם אותם בנדיבות למפעלי צדקה וסיוע לחורף (Winterhilfswerk).⁴⁰ עד היום אין מונוגרפיה שעוסקת במחנה ההשמדה חלמנו.⁴¹

אין זה מקרה שחוסר שתיאר תיאור היסטורי ראשון של גטו לודז' (ראה אור בגרמניה המערבית ב-1962) היה היסטוריון יהודי וניצול שואה. יוסף וולף (1912-1974), יליד חמניץ (סקסוניה), גדל בקרקוב והיה בתקופת המלחמה פרטיון בפולין ואחר מכן אסיר באושוויץ. ב-1945 היה ממקימי הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין. 10 שנים לאחר מכן התיישב במערב ברלין. עבודותיו על רדיפת היהודים שפורסמו במערב גרמניה פרצו את הטאבו של ההיסטוריוגרפיה המערב גרמנית שלאחר המלחמה: הוא ציין תאריכים, מקומות ומעל לכל שמות. היסטוריונים חשובים בני דורו גילו כלפיו עוינות. כבר ב-1958 פרסם יוסף וולף בבון ספר על גטו ורשה ובעקבותיו פרסם ב-1962 גם את ספרו על גטו לודז'.⁴² הוא תרם תרומה מכרעת לחקר השואה ולעיסוק בה בתקופה שבה הדיסציפלינה בגרמניה התעלמה ממנה.⁴³

באמצע שנות השמונים הגיעו שמות רבים של מבצעים (Täters), זירות פשע, אירועים וקרבות לתודעת החוקרים במערב גרמניה הודות לעניין הגובר בנושא במחקר הבין-לאומי, ולא פחות מכך הודות לשימוש האינטנסיבי יותר במקורות של רשויות החוק הגרמניות לצורך חקר השואה.⁴⁴ במחצית השנייה של שנות השמונים החל הציבור במערב גרמניה להתעניין גם בגטו לודז' שעד אותו הזמן לא היה מוכר, זאת בעקבות הגילוי של 450 תמונות צבעוניות מגטו לודז' שנמצאו בזלצבורג 45

³⁹ Beiträge zum Vernichtungslager Chełmno", *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*, Eugen Kogon, Hermann Langbein and Adalbert Rückerl (eds.), Frankfurt a. M. 1983; "Das Vernichtungslager Chełmno (Kulmhof)", *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse*. Belžec, Sobibór, Treblinka, Chełmno, Adalbert Rückerl, München 1977, 243-294.

⁴⁰ Hanno Loewy, "Spuren", *Unser einziger Weg ist Arbeit*, 60.

⁴¹ ב-2001 יצא לאור ספר בהזמנת האגודה "נגד השכחה - בעד הדמוקרטיה", שאמנם אינו תורם לחקירה המזיעית של מחנה ההשמדה, אך מספק לקורא מידע בסיסי. לאחר תיאור מקדים של המקום כמחנה הנייה הראשון להשמדה המונית מובאים דבריהם של עזי ראייה, וניצולים. Manfred Struck (ed.), *Chełmno/Kulmhof. Ein vergessener Ort des Holocaust?, Gegen Vergessen – Für Demokratie* e.V., Bonn 2001.

⁴² Joseph Wulf, *Vom Leben, Kampf und Tod im Warschauer Ghetto. Eine Dokumentation*, Bonn, 1958; Joseph Wulf, *Łódź. Das letzte Ghetto auf polnischem Boden*, Bonn 1962 המחלוקת סביב עבודותיו ראו גם: Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen 2003, 337.

⁴³ Gerhard Schoenberger, "Joseph Wulf: Aufklärer über den NS-Staat, Initiator der Gedenkstätte Haus der Wannseekonferenz", Hermann Simon (ed.), *Jüdische Miniaturen* 39 (2006), 30.

⁴⁴ "Die Normalität des Verbrechens. Bilanz und Perspektiven zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen", *Festschrift für Wolfgang Scheffler zum 65. Geburtstag*, Klaus Bästlein, Helge Grabitz and Johannes Tuchel (eds.), Berlin 1994.

⁴⁵ Bodek, *Laub der Geschichte*, 149.

⁴⁶ ראו את הקטלוג: "'Unser einziger Weg ist Arbeit' Das Ghetto in Łódź 1940-1944", *Redaktion*, Frankfurt a. M. 1990.

⁴⁷ Bodek, op. cit., 150. Hanno Loewy and Gerhard Schoenberger (eds.), Frankfurt a. M. 1990.

⁴⁸ Detlef Hoffmann, "Ein Foto aus dem Ghetto Łódź oder: Wie die Bilder zerrinnen", *Holocaust. Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, Hanno Loewy (ed.), Reinbek bei Hamburg 1992.

⁴⁹ Bodek, *idem*, 168.

⁵⁰ Loewy, *Unser einziger Weg ist Arbeit*, 149.

⁵¹ Bodek, op. cit., 158.

⁵² ראו בנושא זה: Lucja Pawlicka Nowak, "Gedenkstättenarbeit am Ort des ehemaligen Vernichtungslagers in Chełmno am Ner", *Chełmno/Kulmhof*, *idem*, 147-156.

⁵³ "יעקב השקרן" הופיע ב-1970 ככותר הראשון ב"אסופת לוטרנאנד", סדרה מצליחה של הוצאת ספרים בעלת שם זהה שלימים שונה שמה להוצאת ספרים סורקמפ.

השלילי כלפי הנהלת הגטו היהודית הוביל גם לתפיסה מעוותת של ההיסטוריה שלה. "שום ארכיון גטו אחר איננו יכול להציע מבט כה מקיף של חיי היום-יום של תושבי הגטו ומאוייהם כמו ארכיון גטו לודז'. הארכיון שנחמן זונאבנד והוועדה ההיסטורית היהודית הצילו, כולל את כרוניקת הגטו בעלת החשיבות הרבה לחקר חיי היום-יום של הגטו, והוא אף מכיל מידע רב יותר מארכיון רינגבלום. אלה היו ועודם מסמכים שיסייעו לשמור על הזיכרון הקולקטיבי מפני שכחת האירועים", כך כתב אנדריי בודק ב-1996.⁵⁹ פוליטיקאים פולנים ראו בפרויקט הדו-לאומי הזה תרומה יוצאת דופן לפיוס פולני-גרמני והבטיחו את תמיכתו של השלטון הפולני.

יחד עם פרויקט גיטן הופיע גם שינוי מסוג אחר לגמרי ביחסה של גרמניה לעברה: ינס יורגן ונצקי, יליד לודז' (1944), בנו של ראש עיריית ליצמנשטאט לשעבר ורנר ונצקי, התעמת עם אביו שמילא תפקיד מכריע בניהול הגטו. כך, למשל, העמיד עצמו לרשות חוקרים מגיסן כבן-שיח בדין עם סטודנטים על מעורבותו של אביו בענייני הגטו. "לאחר עשרות שנים של שתיקה, לאחר שהתגברו על חוסר היכולת לדבר, יש חשיבות רבה לעיבוד התקופה הנאצית במיוחד עבור הילדים של דור המבצעים", אמר ונצקי.⁶⁰ הכרך הראשון במהדורה מרובת הכרכים של כרוניקת הגטו ראה אור ב-2004 לציון 60 שנה לטיהור הגטו, ומכיל את היוםנמים שנכתבו בגטו במהלך שני החודשים האחרונים (יוני ויולי 1940) עד הריסתו.⁶¹ הם עדות לכך שגם כאשר יושבי הגטו לא יכלו לארגן מרידה כלשהי, לא היה בשום אופן המון אנונימי שהיגב באופן אחיד אל מול גורלו. אחדים אף הצליחו "לעמוד" בפני היפוך כל הערכים.⁶²

בשאלה כיצד לציון את שנת ה-60 לטיהור הגטו, עסקו שנתיים קודם להקמת הקרן "מונומנטוס יודאיקוס לודניא" ב-1995 בלודז'. יוזם הקרן ונשיאה היה ארנולד מוסטוביץ עד מותו ב-2002, וממשיכו בתפקיד עד 2003 היה אנדריי בודק מפרנקפורט על המיין. הוא הציג ב-2003 תכנית עבודה משותפת עם המוסד הפולני לאתרי זיכרון לאומיים (IPN). עד מהרה החליט ראש העיר הנבחר החדש ירוי קרופיוניצקי לצאת ביזמה: הוא הזמין את האמן קסלוב ביילקי, שותפו בימי "סולידריות", לעצב את יצירתו כקומפלקס של מבני זיכרון בשטחה של תחנת הרכבת לשעבר שנבנתה ב-1937 בלודז'. לאחר סגירת הגטו באפריל 1940 נקבעה התחנה על ידי השלטונות הגרמנים כיתחנת ההעמסה של גטו רדגסט". לשם הובלו מוצרי יסוד לצורכי מחייה, חומרי בערה, ומוצרי גלם ומשם הובלו מוצרים מוגמרים אל מחוץ לגטו. החל מאוקטובר 1941 עד אוגוסט 1942 הגיעו לתחנה הטרנספורטים של יהודי מערב אירופה, צוענים וכן יהודים ממחוז ורטנאו שנכלאו בגטו. מתחנה זו הובלו בקרונות משא 145,000 תושבי הגטו למחנות ההשמדה בקולמהוף על הנר ובאשוויץ-בירקנאו. לאחר המלחמה נשכחה חשיבותה של התחנה ושלושה מתוך ארבעת המבנים שבשטח התחנה פורקו. המבנה האחרון שנוותר, שכיום הוא המבנה האותנטי היחיד בקומפלקס, שימש עד לשנת 2002 כסדנת נגר. באמצעות הקומפלקס ביקש האמן, לפי דבריו, לנסות ולעורר במבקר תחושה של "אווירת השואה".⁶³ האנדרטה עצמה מורכבת מכמה תחומים: "עמודי הזיכרון", מנהרה ארוכה המסתמלת את מסע המגורשים, המבנה של תחנת הרכבת רדגסט, וחומה הבנויה ממצבות בגדלים שונים ועליהם חקוקים בגרמנית שמותיהם של מחנות המוות. המבקר נכנס אל "תעלת המגורשים" ובסופה שוררת חשכה, כך יכול המבקר, על פי ביילקי, להיות לרגע בנעליו של הקרבן. לאורך התעלה מאירים אורות בהירים רשימות התלויות על דופןות התעלה ובהן שמותיהם של 10,000 מהמגורשים בטרנספורטים.

⁵⁹ Bodek, op. cit., 153.

⁶⁰ ראינו עם ונצקי: Gießener Allgemeine, July 17, 2003.

⁶¹ Sascha Feuchert, Erwin Leibfried and Jörg Riecke (eds.), *Letzte Tage. Die Łódźer Ghetto-Chronik Juni/Juli 1944*, Göttingen 2004.

⁶² Yehuda Bauer, *Die dunkle Seite der Geschichte. Die Shoah in historischer Sicht: Interpretationen und Re-Interpretationen*, Frankfurt a. M. 2001, 181.

⁶³ Czesław Bielecki, "The Idea of the Monument", *Monument in Memory of the Łódź Ghetto Holocaust*, Łódź 2004.

השואה. הנימה ההומוריסטית שברומן הביאה את המבקר מרסל רייך-רניקי להגדיר את יורק בקר כסופר "מהסוג של כותבי החומור העצוב", שהצליח להתמודד עם השואה באופן יוצא דופן. בינואר 1992 התפרסמו, גם כן בגרמנית, זיכרונותיו של ארנולד מוסטוביץ מגטו לודז'.⁵³ לרגל השקת הספר הגיע המחבר לברלין. בראיון רדיו הוא טען שהוא רואה בשנות התשעים את "צללי אושוויץ בכול".⁵⁴ תרגום לגרמנית של יומנו של צעיר בלתי ידוע שהתפרסם ב-1999 העלה באופן צורב לתודעה באיוו בהירות חסרת רחמים וגועל חסר. אוניס ניתחו היהודים בגטו לודז' את מצבם חסר התקווה. עבור כותב היומן המשמעות של מרידה הייתה מאבק אישי נגד "המפלצת הגרמנית". המובאה שלו מה-20 ביוני 1944 היא תביעה מהדורות הבאים: "שעות רבות העברנו, אני ושותפי לעבודה, בשיחה על 'חלמנו'. כל עצמותינו נקשו, ובכל נימות נפשתינו חשנו גועל מכל דבר אירופי ומהתרבות המקוללת והשחצנית".⁵⁵

התערוכה בפרנקפורט עוררה בגרמניה התעניינות בגטו לודז' הן בתחום המחקר והן בקרב הציבור. בברלין, המבורג, פרנקפורט ודיסלדורף החלו כל הנוגעים בדבר בהקמת אתרי זיכרון, לעסוק בגורל היהודים הגרמנים שגורשו לגטו לודז' וליצור לשם כך קשרי עבודה עם פולין. ב-1995 הקימה ה"חברה לידידות יהודית-גרמנית בהמבורג" מצבת זיכרון באתר הזיכרון בחלמנו ובה כתובות בפולנית ובגרמנית לזכר יהודי המבורג שגורשו ללודז' ומשם נלקחו למשרפות בקולמהוף או אושוויץ. יחד עם זה, ההקדמה של אחת מחוברות החברה הנוגעות ל"אירועי הגירוש" מעוררת השתאות: "בינתיים ישנם גירושים גם במקומות אחרים בעולם, אף כאלה שמבצעים יהודים [...] מאז הקמת מדינת ישראל". ומושם דגש על כך שאנו חייבים למגורשים דאז לא לשתוק לנוכח "האיום המחודש של הפתרון הסופי לשאלה הפלסטית".⁵⁶ משפטים אלה מדגימים, לדעתי, את האופן חסר המצפון שבו נקשר זיכרון קרבנות השואה, על יסוד השוואה משוללת בסיס, למורכבות של הקונפליקט במזרח התיכון, סוג ייחודי לגרמניה של "אנטישמיות משנית".⁵⁷

יזמות חדשות בשיתוף פעולה

ב-30 באפריל 2000, שישים שנה לאחר סגירת גטו לודז' בפני העולם החיצון, נעשה במוסדות להשכלה גבוהה צעד נוסף בשיתוף הפעולה הגרמני-פולני ביחס לזיכרון הגטו. "המפעל לספרות שואה" של אוניברסיטת גיטן החליט להוציא לאור את המהדורה השלמה של כרוניקת הגטו בשיתוף האוניברסיטה והארכיון העירוני בלודז'.⁵⁸ יש לציין כי יחסו של המערב לגטו ודחיקתו לשוליים נבע גם מן העובדה שההיסטוריה של רדיפת היהודים התבססה באופן גורף על מסמכים גרמנים ולכן נכתבה בדרך כלל מנקודת מבטם של המבצעים. גם משמעות הכרוניקה לא הוערכה במשך זמן רב כראוי לא מעט בשל דמותו השנויה במחלוקת של יו"ר היודנראט חיים מרדכי רומקובסקי. היחס

⁵³ Mostowicz, *Der blinde Maks*, עוד ב-1989 הוצאת ספרים במזרח גרמניה הזמינה תרגום שהוצאתו לאור בבוקה ובמבולקה של האיחוד לא מומשה.

⁵⁴ דוד דמביטש בשיחה עם ארנולד מוסטוביץ, שודר ב-17 לינואר 1992 וב-5 לפברואר 1993 ב: "Kulturzeit" (RIAS Berlin); *Journal am Morgen*, April 21, 1993 in Radio Bremen.

⁵⁵ "Les Vrais Riches", *Notizen am Rand. Ein Tagebuch aus dem Ghetto Łódź (Mai bis August 1944)*, Hanno Loewy and Andrzej Bodek (eds.), Leipzig 1997, 47.

⁵⁶ Wegweiser zu ehemaligen jüdischen Stätten des Leidens in Hamburg und im übrigen Europa-wissenschaftliche Dokumentationen, Heft 1, Wegweiser zu ehemaligen jüdischen Leidensstätten der Deportation von Hamburg nach Litzmannstadt (Łódź), *Schriftenreihe der Deutsch-Jüdischen Gesellschaft Hamburg (DJG Hamburg) e.V.*, Reihe 2, Hamburg 1993.

⁵⁷ *Nationalismus und Thomas Hauray, Antisemitismus von Links. Kommunistische Ideologie, Antizionismus*, Hamburg 2002.

⁵⁸ "המפעל לספרות שואה" של אוניברסיטת גיטן נוהל ידי פרופ. ד"ר ארווין לייבריד (Leibfried Erwin) וד"ר סאשה פויקרט (Sascha Feuchert).

מצבת זיכרון שהוקמה על בניין בית הספר היהודי לשעבר על שם י.ל. פרץ שנאלץ לסגור את שערו ב-1968, אך המצבה כתובה באותיות קטנות מאוד ותלויה בגובה רב על דופן הבניין. בסופו של דבר, הדברים שאמרה אליידה אסמן ביחס לאתר הזיכרון בברלין לרצח יהודי אירופה תקפים גם לגבי תרבות הזיכרון המגולמת באנדרטה בלודז': "החומריות הקשה של האנדרטה ומחוזות ההישרדות ההרואית המגולמים בה, דוחקים הצדה אמצעי זיכרון אחרים, כאלה המעודדים את ההיבט האקטיבי של הזיכרון: כמורשת של ידע, כאחוות מחקר, כקהילת מספרים. פעולת ההיזכרות מתרחשת בהתמדה, כפי שמאשרים חוקרי הזיכרון, כאשר יש אקט של התחדשות. במובן זה העבר לעולם איננו קבוע או חקוק באבן, אלא הוא חומר שמתוכו נולד הווה חדש בכל פעם מחדש".⁶⁷

מקצה התעלה שמצרה יותר ויותר יוצא המבקר ל"אולם הערים" שבו ניצב עמוד דורי, "עמוד הזיכרון", המתנשא לגובה של 4 מטרים. בראשו ניתן לראות פיסת רקיע. ב"אולם הערים" מאירים זרקורים את שמותיהם של 40 ערים אירופיות גדולות שמהם גורשו אנשים לגטו לודז'. מעל פתח האולם רשומה כתובת עשויה אותיות ברזל, הכתובה בשלוש שפות, עברית, פולנית ואנגלית ומפיע בה הדיבר החמישי: "לא תרצח".

האנדרטה של ביילקי תואמת רק באופן חלקי להצעות הצנועות יותר שהועלו על ידי הקרן. גם בהצעות הללו היה אמור המבנה האותנטי של תחנת רדגסט, לאחר שיקום משמעותי, להיות מוקד האנדרטה ולהציג תערוכה. יזמות מארצות אחרות ובהן גרמניה וישראל, היו אמורות להיכלל גם כן בתכנון הסופי. על מנת להדגיש את חשיבותו של גטו לודז', הועלתה ההצעה לבנות מחדש את גשר העץ שחיבר את חלקי הגטו השונים שעדיין חרות עמוק בזיכרונות הניצולים, כסמל של הגטו. שחזורו והצבתו בקו הרקיע של העיר היה אמור לבססו כמוקד לעיסוק עמוק ומתמשך בעברה של העיר, באופן שיערב גם את תושביה הנוכחיים ואת המבקרים בה. הקרן אף הציעה, למשל, כחלק מאירועי הזיכרון של 2004, לאזכר את מסע התעמולה האנטישמי של 1968. עם זה, עד היום, מתרשם בודק, שורת בעיר ביחס לנושאים יהודיים תחושה חזקה של אי – נחת, גם בשל תביעות רכוש בלתי פתורות. בודק חושש שעם השלמת הקומפלקס היקר של האנדרטה, פוחתים הסיכויים להתפתחותו של תהליך למידה משותף. יזמות מגרמניה אינן מתקבלות, לפחות לא בזמן. "הערים הגרמניות יכולות כעת רק לעצב את לוחות הזיכרון שלהן".⁶⁴ בקהילה היהודית של לודז', שמונה כיום כ-300 תושבים, היו הזעות חלוקות עוד לפני השלמתו הסופית של אתר הזיכרון; עבור אחדים הזכיר העמוד את המשרפה. אך למרות כל ההסתייגויות כדאי להזכיר את דעתו של ניצול אחד שבאוגוסט 2004 אמר: "אני כבר מצאתי גשר עץ מעל לרחוב צגירסקה. הוא היה הסמל של גטו לודז'. כעת בנו בלודז' תא גז ומשרפה. אך עדיפה אנדרטה גרועה על שום אנדרטה בכלל".⁶⁵ הביקורת על העיצוב המלאכותי של אתרי זיכרון חדשים היא בלתי נמנעת. השאלה היא האם יש בהם ביטוי לתפיסה שונה של העבר, או ניסיון להעלות באוב את העבר הנשכח והמודחק.

נשוב לקבוצת הנוער מדיסלדורף, שהוזכרה בראשית המאמר, שהשתתפה באירועי הזיכרון ב-2004. בעזרת השילוט החדש ברחובות ובבתים של רובע בלוטי הם יכלו לאתר יחד עם ניצול שואה תושב דיסלדורף לשעבר, שבא במיוחד לשם כך מארה"ב, את הבניין ברחוב פיש במקום שבו "הקולקטיב של דיסלדורף" נרצח. מדריכת הטיוול סיפרה: "עד לפרויקט זה לא שמעו או קראו כלל המשתתפים (תלמידי תיכון בגיל 18) על גטו לודז'". לעומת זאת גטו ורשה נוכח במדינת נורדרין-וסטפאלן שבגרמניה, בזכות התערוכה הנוודת "עונג שבת", שמוה שנתיים עוברת ברחבי גרמניה. "במהלך התקופה שבה הדרכתי בתערוכה זו נתקלתי רק במורה אחד, מתוך חמישים קבוצות שפגשתי, שהקדיש את הדיון בשואה לגטו לודז'. זהו מצב העניינים גם כאשר למחנה ההשמדה חלמנו, שאפשר לומר שהוא בלתי מוכר לחלוטין". אך כפי שצינו המורים הגרמנים, עמיתיהם מלודז' לא ידעו הרבה יותר מהם על הנושא. העיתונאית יואנה פודולסקה כתבה ב-2004 כי האירועים המזוועים של העבר החלו לזכות בתהודה בבתי הספר ובמוסדות להשכלה גבוהה רק עם האירועים לציון שנת ה-60. גם היום נשאר פרק זה בהיסטוריה של העיר בלתי ידוע לרבים מתושבי העיר והמבקרים בה.⁶⁶ אבל יש לציין כי בשולי אירועי ה-60 ב-2004 אוזכר גם מסע התעמולה האנטישמי של 1968. ראש העיר ירזי קרופיונצקי ונולדה טנצר, שחקנית התיאטרון היידי בוורשה ילידת לודז', חילקו הזמנות ב-30 לאוגוסט לאירוע של "מפגש מהגרי 1968". במסגרת האירוע הוסר הלוט מעל

⁶⁴ ראיון עם אנדריי בודק מאפריל 2005.

⁶⁵ Gabriele Lesser, "Łódź entdeckt das Ghetto", *Die Tageszeitung*, Berlin August 30, 2004.
⁶⁶ Hannelore Steinert (ed.), *Abschlussbericht der Gedenkstättenfahrt und Jugendbegegnung in Liquidierung vom 23.08.2004 bis 31.08.2004 aus Anlass des 60. Jahrestages der Łódź/Polen des Ghettos Litzmannstadt/Łódź am 29.08.2004. Ein Projekt des Förderkreises der Mahn- und Gedenkstätte der Landeshauptstadt Düsseldorf*, Düsseldorf 2004.

⁶⁷ Aleida Assmann, "Wozu 'nationales Gedenken'?", *Erinnern, Vergessen, Verdrängen – Polnische und deutsche Erfahrungen*, Ewa Kobylińska and Andreas Lawaty (eds.), Wiesbaden 1998, 11.